

Nb

NOORDERBREEDTE #1 - 2016
JAARGANG 40

2 Noorderbreedte Revue

6 Verlanglijst
– En dit is wat we willen

11 Kijk!
– Stationsweg Groningen

14 Reportage
– Kolkend verleden

18 Column
– Kees Kooman

19 Anderland
– Huismus

22 Wiens brood men eet
– Rondje met schaaap

24 Op de kaart
– Zee wordt park

26 Achtergrond
– Van HOO! naar ZOO!

30 Wie maakt Noord-Nederland?
– Kees de Haan

34 Interview
– De ziel van het landschap

38 Achtergrond
– Modderig museumstuk

42 Boeken

44 Alles wordt anders
– Groninger bomenlanen

f /noorderbreedtetijdschrift
t @tijdschriftNB

WWW.NOORDERBREEDTE.NL

Feest! 40 jaar Noorderbreedte

Noorderbreedte bestaat in 2016 veertig jaar.

We vieren dit met verschillende activiteiten.

Verlanglijst

Noorderbreedte is jarig en heeft nog wel wat wensen op haar verlanglijst staan. Niks geen valse bescheidenheid van 'we hoeven geen cadeaus, we hebben alles al'. Nee, we willen schone energie, een leefbare samenleving, een kwalitatief hoogwaardig landschap, bruisende steden, werk voor jonge mensen – om maar eens wat te noemen. We hoeven heus niet alles, maar wel een mooie plek om fijn te wonen en te leven, nu en in de toekomst. In 'En dit is wat we willen' nodigen we dit jaar originele, inspirerende geesten uit om met ons mee te denken over onze verlanglijst. Op pagina 6 kunt u kennismaken met Nicole Bak-

ker en Ton Schoot Uiterkamp. Zij verkennen het thema energie en duurzaamheid.

Kaart

Wat verandert er eigenlijk in vier decennia? In het licht van landschapsontwikkeling is veertig jaar een zucht in de eeuwigheid. Toch zijn er op detailniveau grote veranderingen waar te nemen. In 2016 vindt u in elke Noorderbreedte steeds twee kaarten van een gebied, een uit circa 1976, het geboortjaar van Noorderbreedte, en een uit 2016. Zoek de verschillen op pagina 24.

Coverwedstrijd

Wij nodigen alle studenten van de creatieve en kunstopleidingen

in Noord-Nederland uit om de covers van 2017 vorm te geven. Het thema van de ontwerp-wedstrijd is 'noorderlingen'.

Kijk voor informatie en spelregels op www.noorderbreedte.nl

Gecoverd

In GRID, het Grafisch Museum in Groningen kunt u tot 3 april 'Gecoverd: 40 jaar Noorderbreedte' bekijken. In deze overzichtstentoonstelling worden alle covers van Noorderbreedte getoond. U ziet daar onder andere het werk van gerenommeerde ontwerpers als Irma Boom, Wim Crouwel en Max Kisman.

www.gridgroningen.nl

Lezing en wandeling

Op 23 maart organiseren we speciaal voor onze lezers in GRID een middag over historische muurschilderingen. Expert Peter Nijhof verzorgt om 15.00 uur een lezing, om 16.00 uur begint een stadswandeling in Groningen onder leiding van Rita Overbeek en Aletta Bastmeijer. U betaalt de toegangsprijs van het museum, € 7,50/€ 6,50 voor 65+ en CJP/ gratis voor Museumjaarkaarthouders voor het hele programma. We raden u aan iets eerder te komen, dan kunt u ook de tentoonstelling 'Gecoverd: 40 jaar Noorderbreedte' bekijken.

Meld u aan via stichting@noorderbreedte.nl

Gecoverd: 40 jaar Noorderbreedte. Van links naar rechts: Max Kisman (1995), Marten Jongema (1998), Han Jansen (1978), Wim Crouwel (1996).

Noordbroek 20111110, Harry Cock

Jubileum-filmweekend

Fotografie en Noorderbreedte zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo zijn we er bijzonder trots op dat de beste fotografen uit Noord-Nederland aan ons tijdschrift zijn verbonden. In het jubileum-filmweekend op Vlieland staat fotografie dan ook centraal. Onder de titel 'Gelukkig hebben we de foto's nog' kozen we samen met Podium Vlieland de mooiste speelfilms en documentaires over én met fotografen. Voor iedereen die houdt van prachtige beelden en de verhalen daarachter.

We hebben Harry Cock – vaste fotograaf van Noorderbreedte en *de Volkskrant* – uitgenodigd om tussen de voorstellingen door

te vertellen over zijn werkwijze. Hoe kijkt hij, hoe kiest hij en wat wil hij eigenlijk vertellen met zijn foto's? Aan de hand van voorbeelden geeft Harry u een kijkje in de keuken van de fotograaf.

De zes films die we vertonen variëren van een vermakelijke documentaire tot een aangrijpend drama. Een documentairemaker gaat op zoek naar de identiteit van een anonieme, maar briljante straatfotografe. Juliette Binoche speelt een getraumatiseerde oorlogsfotografe. Wim Wenders schetst een ontroerend portret van topfotograaf Sebastião Salgado. Een Zweedse huisvrouw ontsnapt aan haar verstikkende bestaan dankzij een camera. Filmrecensent Adwin de Kluver leidt

de films steeds kort in. Het weekend vindt plaats van vrijdag 1 tot en met zondag 3 april. We kunnen u een aantrekkelijk arrangement bieden. Comfortabele kamers, uitgebreid ontbijt, een fiets en natuurlijk toegang tot alle films voor € 149 per persoon (Het Vlieland-hotel of kamer boven Podium Vlieland), € 159 per persoon (Hotel Zeezicht) en € 169 per persoon (Badhotel Bruin) op basis van een tweepersoonskamer. Alleenreizenden betalen een toeslag van € 25 voor een eenpersoonskamer. Bovendien ontvangt u na boeking een korting van 30 procent op de overtocht.

U kunt dit filmweekend boeken op: www.podiumvlieland.nl

Kort nieuws

Facebook-boer

Akkerbouwer Peter Harry Mulder uit Muntendam schrijft op Facebook enthousiast over de vogels op zijn bedrijf en over de wijze waarop hij ze zo veel mogelijk de ruimte geeft.

Mulders liefde voor akkervogels heeft een vervolg gekregen in de oprichting van de werkgroep boerenbuitengebied. Zes vaste leden en zo'n twintig vrijwilligers helpen Mulder bij het ecologisch beheer van akkerranden, bermen en de twee 'overhoekjes' Rimbe en Bouwte bij Muntendam.

Het doel is om de grauwe klauwier terug te krijgen in het gebied.

Deze vogel is jaren geleden voor het laatst gezien, maar hoort echt thuis in het veenkoloniale akkerbouwgebied. Zin om de handen uit de mouwen te steken?

U kunt u aanmelden op de website www.boerenbuiten.nl

Facebook/Boerderij Kloosterplaats

Open kaart

Het Kadaster biedt sinds dit jaar kaartmateriaal van de overheid kosteloos aan. Door deze gegevens als zogenaamde open data voor iedereen open te stellen wil de overheid innovatie en het gebruik van geo-informatie stimuleren. Lekker een beetje sneupen mag trouwens ook. www.pdok.nl

Verklaar de liefde

Op de site greenmapper.nl kun je je liefde betuigen aan je favoriete

natuurgebied. In je buurt, je regio en in binnen- en buitenland. Onderzoeker Frans Sijtsma van de Rijksuniversiteit Groningen roept mensen op om zodoende krachtige *online community's* te vormen. Op die wijze kun je samen met anderen, zelfs op afstand, opkomen voor de natuur waar je van houdt en die je wilt beschermen, meent Sijtsma. Onderzoekers levert het tegelertijd een schat aan informatie op over welke gebieden mensen waarderen en waarom. www.greenmapper.org

Gratis kerken

De grootste digitale kerkenbeeldbank van Nederland is nu gratis te gebruiken. Het fotoarchief van het instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen, met 60 duizend foto's, is een schatkamer voor iedereen die geïnteresseerd is in kerken. Kijk op de site voor de voorwaarden. www.kerkeninbeeld.nl

Berend Botje

De provincie Drenthe trekt 7.500 euro voor onderzoek van het Drents Archief naar de enige Drentse zeeheld, graaf Lodewijk van Heiden (1772-1850) uit Zuidlaren. Het archief werkt samen met de RUG en Russische onderzoeksinstituten aan een biografieproject over de graaf, die mogelijk model stond voor Berend Botje uit het gelijknamige kinderliedje.

Landschapselementen

Op de website 'Leestekens van het landschap' staat een schat aan informatie over landschapselementen in Nederland. De site, een initiatief van het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen en Landschapsbeheer Nederland, is interactief en voor iedereen toegankelijk. Wie kennis heeft over een bepaald landschapselement in zijn regio kan deze gegevens toevoegen aan de site, waardoor deze direct toegankelijk worden voor anderen. Zo moet er een grote database ontstaan over de betekenis, verspreiding en ontstaansgeschiedenis van meer dan driehonderd verschillende landschapselementen in Nederland. Iedereen die een account aanmaakt kan nieuwe landschapselementen aanmelden of een voorstel doen de basisinformatie op de site aan te vullen of te verbeteren. Meer informatie bij Oscar Borsen van het kenniscentrum Landschap.

o.borsen@rug.nl/www.leestekensvanhetlandschap.nl

Jonge Waddenacademie

Om jonge wetenschappers te stimuleren onderzoek te doen naar het Waddengebied richt de Waddenacademie De Jonge Waddenacademie op. Die zal in eerste instantie bestaan uit vijf en later tien jonge onderzoekers die zich hebben bewezen en geïnteresseerd zijn in wetenschap in het algemeen en het Waddengebied in het bijzonder. Zij zullen jaarlijks een conferentie organiseren over de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot het gebied. Ook kan De Jonge Waddenacademie zelfstandig adviezen en standpunten naar buiten brengen.

Zo zet de Waddenacademie een volgende stap in haar streven de Waddenwetenschap te verjongen. Vele tientallen jonge ecologen, economen, bestuurskundigen, historici en geofysici houden zich dankzij deze inspanning daarmee bezig. Samenwerking tussen de disciplines is nu van groot belang, meent de Waddenacademie. Nieuwe wetenschappelijke inzichten moeten helpen het Unesco Werelderfgoed Waddenzee te behouden.

De openbare werving van de eerste vijf leden van De Jonge Waddenacademie start in februari. Op 1 juli wordt de eerste lichting jonge wetenschappers geïnstalleerd.

www.waddenacademie.nl

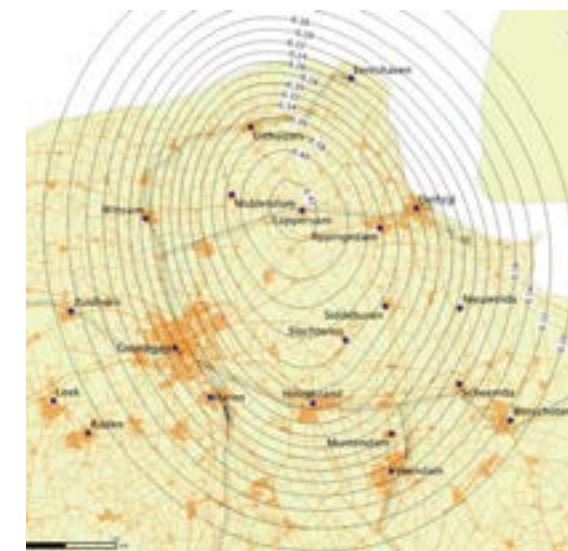
De schoonheid van onzekerheid

Miriam van Eck studeerde cum laude af aan de Design Academy in Eindhoven met een verbeelding van seismologisch onderzoek naar de waarschijnlijkheid van aardbevingen in Groningen. Haar interesse ontstond door haar vader, seismoloog bij het KNMI. Hij deed onderzoek naar de aardbevingen.

In gesprek met verschillende seismologen werd Van Eck zich bewust van de verantwoordelijkheid van onderzoekers. In de geofysica is relatief weinig bekend over aardbevingen ontstaan door menselijk handelen, zoals de winning van gas. Veel van wat we weten gaat over tektonische bevingen, trillingen veroorzaakt door een verschuiving van de aardkorst; een natuurlijk fenomeen. Voor wetenschappers brengt onderzoek naar de bevingen in Groningen een grote mate van onzekerheid met zich mee door het ontbreken van een langere onderzoekstraditie. Welke keuzes maken ze, welke referenties volgen ze, op grond van welke modellen kunnen ze prognoses maken? En welke verantwoordelijkheid dragen ze daarbij? Het feit dat Italiaanse wetenschappers strafrechtelijk werden vervolgd na de verwoestende aardbevingen in het Italiaanse l'Aquila in 2009 draagt ook nog eens bij aan de onzekerheid.

Van Eck raakte gefascineerd door het onderzoek naar de bevingen en de rol die seismologen daarin spelen. Hun werk, met al die onzekere factoren, is van grote schoonheid, vindt ze, en wordt in het debat rond de bevingen onvoldoende gezien. Ze brengt met haar sieraad, een broche, een eerbetoon aan deze wetenschappers. De vorm baseerde ze op het PSHA-Standaardmodel van de voorspelling van bevingen in het gebied. De pinnen waarmee je de verschillende ringen op de kleding kunt bevestigen geven de plek en de diepte van de boorputten aan.

www.miriamvaneck.nl

We zijn jarig!

En dit is wat we willen

Het bruist in Noord-Nederland van de goeie ideeën over de toekomst. Omdat het Noorden niet bepaald hoog op de Haagse agenda staat, stelt Noorderbreedte in dit jubileumjaar zelf een denktank samen om op grond van die ideeën een toekomstscenario te ontwikkelen. In vijf afleveringen laten we typische Noorderbreedte-thema's de revue passeren. Steeds brengen we twee inspirerende mensen bij elkaar om een onderwerp te verkennen.

De wet van de inspirerende achterstand

TEKST WIO JOUSTRA
FOTO HELEEN HAIJTEMA

Vandaag het woord aan bouwkundige Nicole Bakker en emeritus hoogleraar milieukunde Ton Schoot Uiterkamp. Zij verkennen het thema energie en duurzaamheid. 'Deze regio moet zichzelf opnieuw uitvinden.'

Nicole Bakker en Ton Schoot kennen elkaar nog maar net, maar hebben meteen al een actieplan opgesteld met als speerpunten energie, Noord-Nederland als innovatieve proeftuin, de circulaire economie, vervoer en bouw en infrastructuur. Een plan voor het Noorden dat desgewenst landelijk kan worden uitgerold.

Gratis energie

Nicole Bakker draait niet om het ambitieuze karakter van het plan heen. 'Over vijftig jaar leven we in een wereld waarin energie geen prijs meer heeft', zegt ze over een van de ultieme doelen in haar nog jonge leven. Zij en Schoot Uiterkamp zijn er heilig van overtuigd dat er in het Noorden grote kansen liggen op het gebied van duurzaamheid en energie. 'De wet van de stimulerende achterstand blijkt de kracht van Noord-Nederland te zijn. Daarom hebben wij er ook de wet van de inspirerende achterstand van gemaakt', aldus Bakker. Dat behoeft enige toelichting. De term is afkomstig van de wetenschapsjournalist Diederik van der Hoeven, die veel over duurzaamheid publiceert. Wanneer voorsprongen

remmen, zo luidt zijn uitleg, moeten achterstanden kunnen stimuleren. En in gebieden waar de problemen rond milieu, energie en grondstoffen zich zo duidelijk opdringen, kan een strategie op deze achterstand gebaseerd worden.

En zo'n gebied is Noord-Nederland, een soort microkosmos met problemen – economische achterstand, krimp, bodemdaling, aardbevingen door gaswinning – maar ook met kansen: ruimte, lage grondprijzen, een sterk gemeenschapsgevoel en afstand tot Den Haag. 'Dat laatste heeft als nadeel dat we niet bij elke receptie aanwezig kunnen zijn, maar als voordeel dat we niet met de waan van de dag rekening hoeven te houden. We kunnen hier in relatieve rust dingen ontwikkelen. Vandaar de wet van de inspirerende achterstand', aldus Schoot Uiterkamp. Hij maakt deel uit van de Energy Academy Europe, de – voor Nederland unieke – overkoepelende instelling van alle energiegerichte opleidingen (mbo, hbo, academisch en postacademisch) in Friesland, Groningen en Drenthe. Het Noorden is in de ogen van beiden het gebied waar van alles samenkomt. Het is een

wingebied van gas, waarvan het zelf niet heeft kunnen profiteren. 'Dankzij Napoleon is de ondergrond van de staat', licht Schoot Uiterkamp toe. 'En die heeft de gasbaten vrijelijk naar eigen inzicht besteed. Het Noorden is voorts een krimpgebied, zowel in economische als in sociale zin. De steden groeien, de dorpen ontvolken. De dorpen lopen leeg, de gasvelden raken leeg. Behalve op de landbouw is de noordelijke economie slechts op enkele grote industrieën gebaseerd, zoals de chemie in Delfzijl, die afhankelijk zijn van goedkope energie. Dat kan niet meer. Deze regio moet zichzelf opnieuw uitvinden. Dat is niet onmogelijk, want de regio heeft dat eerder gedaan, bijvoorbeeld in het midden van de negentiende-eeuw met de suiker- en aardappelmeele-industrie in Oost-Groningen.'

Krachten verenigen

Niets nieuws onder de zon dus. Maar om de uitdagingen van de 21e eeuw te lijf te gaan, is het vooral zaak een aantal krachten te verenigen: bedrijfsleven, kennisinstellingen, overheden. Bakker was onlangs in Boston om onderzoek te doen naar het start-up ecosys-

teem. Zij deed dat voor vier Friese bedrijven – Omrin, Paques, Ecostyle en Wetsus – en BioBrug van de RUG, dat nieuwe contacten legt tussen onderzoeksgroepen en lokale bedrijven uit de biobased industrie. De resultaten vormen de input voor het *cleantech acceleration* programma BeStart om noordelijke start-ups te stimuleren. 'En zo zijn er meer initiatieven van het bedrijfsleven naar een circulaire economie – het hergebruik van materialen en grondstoffen – om te zorgen dat jongeren een goede toekomst hebben in de noordelijke provincies. Ik heb gekeken naar de succesfactoren in Boston en probeer die te vertalen naar een ruraal gebied. We kunnen op allerlei eilandjes het wiel opnieuw uitvinden, maar het is nuttiger om het samen te doen', aldus Bakker. Voor haar was Boston een eyeopener, Schoot Uiterkamp kent de Amerikaanse mentaliteit van zijn tijd aan Yale en Harvard. Beiden zijn het erover eens dat in Amerika het glas altijd half vol is en hier vaak half leeg. Hier is het al gauw 'doe maar gewoon', daar kun je niet gek genoeg doen en word je nog aan alle kanten geholpen en gestimuleerd als je iets nieuws wilt beginnen.

Trots

Er is hier dus, zowel in sociaal als in praktisch opzicht, nog een wereld te winnen. En soms wordt die winst ook al geboekt, zij het vaak op kleine schaal. Een voorbeeld is de wijk Meerstad bij Groningen. Gebouwd boven op het Groninger veld, maar de woningen daar hebben geen gasaansluiting. Ze zijn energieneutraal, zoals alle nieuwbouw per definitie energieneutraal zou moeten zijn. Een ander uniek voorbeeld is een wijk in Sneek die vacuümriolering heeft, die waterzuivering efficiënter maakt dan de huidige techniek. Volgens Schoot Uiterkamp overigens een techniek uit de late negentiende eeuw. Van een dertigtal huizen stromen de fecaliën naar een garage waar er biogas van wordt geproduceerd. Bakker: 'Door onze nuchtere Noord-Nederlandse bescheiden-

heid heeft men geen idee welke geweldige initiatieven hier allemaal ontwikkeld worden. Wij mogen best trots zijn.' Maar soms doen zich ook onverwachte problemen voor. Zo strandde Bakkers poging te berekenen hoe je een portiekflat in het aardbevingsgebied moet versterken. 'Veel van de onderliggende aannames zijn nog niet empirisch bewezen voor de specifieke situatie en bouwmethode in Groningen.' Dat stuit haar tegen de borst, 'want het gaat hier wel om mensenlevens.' Zo blijkt dat de schadeberekeningen in Groningen worden gemaakt op basis van rekensoftware voor tektonische aardbevingen en niet op basis van geïnduceerde bevingen, die ontstaan door menselijk handelen en waarvan de schade groter is. Bakker: 'We moeten meer kennis delen, onze eigen eilandjes opengooien en met elkaar in gesprek gaan. Architecten, bouwkundigen en cultuurhistorici moeten ervaringen delen op het gebied van innovatie en ruimtelijke planning. In het geval van de aardbevingen heeft de gevestigde orde alleen ervaring met statische belasting van gebouwen. Daar is de dynamica bij gekomen en daar hebben we nog relatief weinig verstand van.' Schoot Uiterkamp ondersteunt het pleidooi van Bakker en breekt zelf een lans voor meer openheid en uitwisseling: 'Er gaat veel overheidsgeld naar het herstel van gebouwen. Het is onzin dat mensen boven op hun eigen kennis gaan zitten, die moet voor de gemeenschap toegankelijk zijn.' Een ander teer punt zijn de monumenten in het aardbevingsgebied. Wellicht zijn sommige niet te behouden door de forse schade die ze oplopen. Maar je kunt er ook wat op verzinnen. Bakker stond een paar jaar geleden in Florence op een dak en besefte dat ouderwetse zonnepanelen zouden vloeken met dit fraaie Werelderfgoed. Toen kwam ineens het idee bij haar op om zonnecellen in de platte dakpannen in te bouwen. 'Een mooi esthetisch alternatief. De burgemeester was wildenthousiast.'

Nicole Bakker
Geboren in 1992

Studeerde bouwkunde – afstudeerrichting constructies – aan de NHL. Binnenkort verneemt ze of ze in aanmerking komt voor een masterstudie *design engineering* aan Harvard of *architecture* aan het Massachusetts Institute of Technology. 'Word ik daarvoor afgewezen, dan ga ik architectuur in Delft studeren.' Nicole wordt beschouwd als een noordelijke *young high potential*. Ze schreef onder meer een handboek over een esthetisch verantwoorde integratie van zonne-energie in historische gebouwen en won reeds diverse awards voor haar baanbrekende ideeën op het gebied van duurzaamheid en innovatie in de bouwwereld.

Ton Schoot Uiterkamp
Geboren in 1944

'Ik heb het verleden, Nicole heeft de toekomst.' Schoot Uiterkamp studeerde fysische chemie aan de RUG. Hij werkte voor Unesco in Egypte en aan de universiteiten van Yale en Harvard in de VS. Ook was hij hoofd van de afdeling biologie van TNO in Delft. Vanaf 1991 tot zijn emeritaat was hij hoogleraar milieukunde aan de RUG. In 1998 publiceerde hij onder de titel *'Green Households'* een onderzoek naar het energieverbruik van Nederlandse huishoudens in de tweede helft van de twintigste eeuw. 'We beseffen soms niet in wat voor een "lucky wonderland" wij hier leven.'

Je kunt zonnepanelen maken in elke kleur die je wilt, dus dat is het probleem niet. In Delft heb ik dit idee van integratie en adaptatie verder uitgewerkt en kwam ik erachter dat er al fabrikanten zijn die dit soort zonnecellen produceren. De provincie Friesland heeft ook belangstelling getoond om dit op de Waddeneilanden toe te passen.'

Volhoudbaarheid

'We staan op een kantelpunt', zegt Schoot Uiterkamp. 'Een collega van me werkt aan zonneverf. Amerikaanse militairen lopen al op laarzen die stroom opwekken. Zonnecellen zijn dus niet langer beperkt tot vaste oppervlakken, we kunnen ze integreren. Dat is een heel ander uitgangspunt dan bij de zonne-

panelen van nu, die toch een soort fremdkörper zijn.' De ideeën van hoe het verder moet met het kwetsbare Noorden van Nederland vliegen over en weer, het is inspirerend op een bijna on-Noord-Nederlandse manier. Bakker: 'Er is nog veel te doen om onze veiligheid en comfort in kwalitatieve zin te vergroten.' 'In kwantitatieve zin kan het niet doorgaan', vult Schoot Uiterkamp aan. 'Steeds meer en steeds verder is niet de route die we moeten gaan. Ons uitgangspunt is niet zozeer duurzaamheid, maar volhoudbaarheid en repareerbaarheid. Die kant moeten we op en het grappige is dat wat ons hier in Noord-Nederland voor ogen staat met de circulaire economie een metafoor is voor andere gebie-

den in Nederland en elders.' Bakker kan het beamen en voegt er nog iets aan toe, namelijk Innofest. Het komt voort uit een initiatief om duurzaamheid – nou, vooruit, volhoudbaarheid – en ondernemerschap te introduceren op de grote noordelijke festivals. Bakker: 'Het begon met Into the Great Wide Open op Vlieland en Welcome to The Village in de Groene Ster in Leeuwarden. Het is nu een samenwerkingsverband van acht festivals in Friesland, Groningen en Drenthe. Jonge techneuten en creatievelingen naast elkaar, die in een "levend laboratorium" samenwerken aan innovatieve projecten en prototypes. Niet alleen denken, maar ook doen. Dat is ook een kracht van het Noorden.' ♦

KIJK!

TEKST ANNELIES VAN DER GOOT
FOTO'S SIBE JAN KRAMER

Duurzame zeepkist

Na enkele jaren discussie in de rubriek Tafel voor twee vond de redactie het tijd voor iets nieuws. Omdat we het niet over ons hart konden verkrijgen de tafel en krukjes weg te gooien of te laten verstoffen op zolder, hebben we ontwerper Sibe Jan Kramer gevraagd het materiaal opnieuw te gebruiken. Hij zette er zonder pardon de zaag in en maakte een zeepkist met bijpassende toeter voor de nieuwe rubriek Kijk!

En dit is wat we willen - aanzet tot een actieplan

In 2030 is Noord-Nederland:

■ overgestapt van fossiele naar hernieuwbare energie. De gaswinning in Groningen is stopgezet, nieuwbouwwoningen hebben een 12V-aansluiting en het overschot aan duurzaam geproduceerde energie wordt opgeslagen. Al in 2020 zijn de Waddeneilanden energieneutraal. De lange termijndoelen voor energie en duurzaamheid zijn onafhankelijk van de politieke samenstelling van steeds wisselende regeringen.

■ voor vijftig procent een circulaire en *biobased* economie. Producten, materialen en grondstoffen worden hergebruikt. Denk aan voedselproductie, consumptiegoederen, recycling van kunststoffen.

■ toonaangevend in het esthetisch inpassen van duurzame technieken. Landschappelijk, maar ook in monumentale panden. Alle overheidsgebouwen en alle nieuwe woningen zijn energie-neutraal. Een energielabel is verplicht bij monumenten.

■ geen krimpgebied meer door verbeterde mobiliteit en verbinding. Transport staat in het teken van delen en decentraliseren. Openbaar vervoer is goedkoper. Er is een innovatief en snel transportsysteem over de Afsluitdijk en zelfrijdende bussen bieden een oplossing voor krimpgebieden. Het marktaandeel elektrische en waterstofauto's is zeventig procent in Noord-Nederland.

■ voorloper op het gebied van laagdrempelige en langdurig beschikbare randvoorwaarden (bijvoorbeeld door middel van een garantiefonds) voor kwalitatieve economische groeimodellen. Startups krijgen alle ruimte. Het basisinkomen is ingevoerd.

■ wereldwijd een voorbeeld op het gebied van bottom-up samenwerking in onderzoek en onderwijs voor de gebieden water (Wetsus), energie (Energy Academy Europe en Entrance), bodem en *biobased/circular economy* (nog op te richten instituut in Drenthe).

Foto Reyer Boxem

Stationsweg Groningen

In Kijk! laten mensen een plek zien die hun aan het hart gaat. Een plek met potentie, die met liefdevolle aandacht kan uitgroeien tot een prachtplek. Deze eerste keer breekt Mark Sekuur, cultureel geograaf en adviseur sociaalruimtelijke projecten, een lans voor de Stationsweg langs het Groninger museum. 'Dit is een plek waar ik geregeld langloop als ik vanuit de Rivierenbuurt naar de binnenstad wandel. Het is het eerste, veelbelovende oogcontact met de binnenstad. Je ziet het station, de Diepenring, het museum met daarachter de prachtige bebouwing langs de singels, maar tegelijkertijd is het voet- en fietspad nogal smal en functioneel. De weg

is ingericht voor een snelle en zakelijke passeerbeweging. Je kunt er niet langs het water zitten om van het uitzicht te genieten, er is geen groen. Deze entree van de stad kan een stuk leuker gemaakt worden! Ik beeld me in dat er een mooie bomenrij staat, een brede trap naar het water waarop je kunt zitten en een breed trottoir waarop je kunt flaneren. De komende jaren wordt het stationsgebied aangepakt. Een uitgelezen kans om de Stationsweg ook aan te pakken.'

Kent u ook een plek met potentie? Mail ons. redactie@noorderbreedte.nl

TEKST BERT NIJMEIJER
FOTO'S REYER BOXEM

Kolkend verleden

In het Oldambt bejiveren drie mannen zich voor kolken, omboomde waterpoelen die zijn ontstaan bij dijkdoorbraken van lang geleden. Op pad met de kolkengroep.

Het is een vrij omvangrijk verhaal, zei Hendrik van der Ham over de telefoon. Het verhaal van de kolken is het verhaal van het Dollardgebied, van het Oldambt. Wat de kolken zijn: piepkleine natuurgebiedjes in de polder, poelen, vijvertjes, bosjes, ontstaan bij de grote stormvloed uit het verleden. De Cosmas- en Damianusvloed van 1509, de Allerheiligenvloed van 1570, de Sint-Maartensvloed van 1686. De dijken braken door, de zee stortte met groot geweld binnen en groef het land in een kolk metersdiep uit.

Met twee andere mannen is Van der Ham met de kolken bezig, in de werkgroep Oldambt van het Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN) Bellingwedde. De kolkengroep. Van der Ham dus, Aart Jan Langbroek en Gerrit Smit. Ze doen het hele Dollardgebied, het Oldambt, Westerwolde, Bellingwedde. Met z'n drieën op pad, voor de grote inventarisaties, het ontdekken, controleren van dingen. Het achter dingen komen en vastleggen.

Ze hebben ontzettend veel informatie, zei Van der Ham. Ze geven bladen, boekjes en brochures uit, over de kolken, over de Egyptische dijk bij Hongerige Wolf. Ze hebben computerbestanden op pdf-formaat. In de loop van 2016 moet er een groter boekwerk uitkomen, een totaaloverzicht van de kolken.

De kolken liggen vlak achter de dijken. Historische dijken, binnendijken die geen functie meer hebben. Vaak zijn de dijken er niet meer. In de meeste kolken zit nog water, zoet geworden restantjes Dollard. Het zijn bijzondere, rijke levensgemeenschappen, met een bijzonder dierleven en een in het Groninger land dungezaaide concentratie bomen. Samen vormen ze een archipel van natuurgebiedjes in een steppe van graan.

Het was even de vraag wanneer we zouden gaan. In het voorjaar, als de natuur in bloei staat, of nu, in de winter? 'Dan ziet u de kolken in de winter,' zei Van der Ham. De bomen zijn kaal, maar de kolken zelf zijn goed te zien.

Op een doordeweekse dag in december zit de werkgroep thuis bij Gerrit Smit in Blauwestad, in een vrijstaand huis aan het water. Smit, in de vijftig, zat vroeger in de Kalahari, Afrika, waar hij coöperaties voor Bosjesmannen opzette. Aart Jan Langbroek (64) deed voor zijn pensioen onderzoek aan de medische faculteit en Van der Ham (65), afkomstig uit het Westen, was wethouder in Reiderland.

Iemand van de provincie wees Smit op het bestaan van de kolken. De werkgroep kreeg een oude kaart onder ogen, een gedetailleerde bodemkaart van het Oldambt, in de jaren zestig opgemaakt door de bodemkundige L.A.H. de Smet. Elke hobbel of kuil staat erop, elke oneffenheid, de dijken, huidige en historische. Op de kaart van De Smet staan negentig blauwe stippen, negentig kolken, bestaand en verdwenen. De werkgroep heeft er tot nu toe dertig teruggevonden.

Met de Toyota Yaris van Smit rijden we richting Midwolda, langs Finsterwolde, Oostwold.

De radio staat aan, het liedje *Psychokiller*. Midwolda door, een rechte weg op richting Nieuwolda. In de verte draaien de windmolens van de haven van Delfzijl. Het is buitengewoon zacht, de zon schijnt, het lijkt lente. Ze gaan in deze samenstelling alle kolken langs, vertelt Van der Ham vanaf de achterbank. Ze doen archiefonderzoek, hebben IVN-dagen bij de kolken, waarbij andere natuurstudieclubs de dingen op hun vakgebied onderzoeken, de insectenwerkgroep, de paddestoelenwerkgroep, de mossenclub. Ze doen zelf de waterflora en -fauna. Door de kolken begrijp je het landschap beter, zegt Smit. Daar lag een dijk, daar begon het land, daar de zee. In de kolken vind je de geschiedenis van het Oldambt. Het is een geschiedenis van rampen en leed, families die met have en goed verdronken. Het is ook het verhaal van de Dollard, vroeger drie keer zo groot, met een oostelijke en een westelijke boezem. De boezems van de Dollard, daarover gaat het vandaag veel.

We rijden over een boerenpad naar twee boerenschuren. Bij de schuren staan groepjes bomen in bosjes bij elkaar. Daaraan herken je de kolken: plukjes minibos in het open land. Bij de ruilverkaveling in de jaren tachtig wilde niemand deze plekken hebben. Staatsbosbeheer kreeg ze in eigendom en plantte er bomen. Zo zijn ze zo geworden. Achter de schuren liggen twee stille vijvers, door bomen omzoomd. Twee stippen op de kaart van De Smet. Bij de Sint-Maartensvloed van 12 op 13 november 1686 brak de dijk door en overstroomde heel Noord- en Oost-Groningen. Pieterburen en Uithuizen verdwenen onder water, de stad Groningen lag aan zee; 1.558 mensen verdronken in de stormvloed, 1.387 paarden en 7.861 koeien (Wikipedia).

Nu is alles rustig. Wuivend riet, een rimpeling in het water. De poelen zijn vijf meter diep, zegt Langbroek, ze hebben het gepeild met een bootje en een stok. Ze namen beestjes en

plantjes mee in bakjes om te determineren, vonden kevers, slakjes, wantsen, ruggeswimmers en zoetwatermosselen. Aan de waterkant staan vlierbomen, meidoorns en knoestige wilgen, kenmerkend voor de kolkenbegroeiing. De kolken liggen er goed bij, zegt Van der Ham. Dat is helaas niet overal zo. Ze maken per kolk een plan van aanpak. Op het festival Hongerige Wolf, in juli, zouden ze een lezing houden. Vanwege storm werd de kolkengroep van het programma gehaald. 'We blijven beschikbaar', zegt Smit. Halverwege het trekkerpad terug naar het hek aan de weg, vraagt Langbroek om de wagen even te stoppen. Daar verderop, links van Nieuwolda, ligt een kolkbosje, met los ervan een eenzame wilg. Een mooi beeld. 'Heb je 'm?' We trekken op. Op de radio speelt *Running with the devil* van Van Halen. We rijden in de auto, praten, zwijgen. Langs het huis van Jan Mulder in Nieuwolda, of Nieuwolda-Oost. De Reiderwolderpolder, de Carel Coenraadpolder. Boerenpaleizen, de Woldahoeve, andere hoeves. We zien veel buizerds. De zon brandt op de Yaris, het wordt warm in de auto. Voordat hier mensen waren, was hier bos, zegt Van der Ham. De plaatsnamen herinneren eraan. Finsterwolde, donker woud, Midwolda, middenwoud, Oostwold, bos dat in het oosten lag. Het bos werd in een paar eeuwen tijd gekapt, het veen ontgonnen. De bodem daalde, de zee stroomde bij vloedgolven onvermijdelijk naar binnen. 'Een dijk is zo sterk als zijn zwakste plek.'

Ganzedijk, richting Hongerige Wolf. Het Modderland. Ganzedijk is ook een zeedijk geweest. We rijden over de vroegere Dollardbodem, tussen de linker- en rechterboezem. Bij het gemaal van Hongerige Wolf stappen we uit. In het verlengde van de doodlopende weg erheen ligt de Egyptische dijk, de oudste dijk van het Oldambt. Vroeger was het een zeedijk, nu is het een dromerdijk, een mooi woord dat aan rust en zomer doet denken. Langs de dijk liggen een paar blauwe stippen.

Er ligt er één hier in de bocht. Maar ze vonden er niets. Geen kolk, geen kolkbosje. 'Er was één manier om het uit te vinden,' zegt Van der Ham. 'Bodemonderzoek. We hebben hier een kolk gevonden, niet door hem aan te treffen, maar door in de grond te boren.' Het bosje daar verderop is de Egyptische kolk, ontstaan bij de Kerstvloed van 1717. Hij is nu helemaal verland.

Gerrit Smit vindt een schelp. Een schildersmossel. We kijken naar de schelp, naar de huizen van Hongerige Wolf verderop. Daar zouden ze dus optreden. Het festival was aan de andere kant van het Hoofdkanaal. 'Vermaak, optredens, noem maar op,' zegt Van der Ham. Anderhalve maand later hielden ze hun lezing op de open monumentendag in Finsterwolde, in het partycentrum.

Naar Drieborg, Kostverloren. De Stadspolder, richting Nieuwschans. 'We steken de oostelijke boezem over,' klinkt het vanaf de achterbank. Onder de A7 door, langs een sloot, de grens met Duitsland. De Hamdijk, langs het Boelo Tijdens Kanaal. Verderop ligt de Hamdijkkolk, of de kolk Hamdijk, tussen Ulsda en Booneschans. We stappen uit bij de Oudeschansker kolk, aan het eind van de Koudehoek. Een vijver, denk je als je niet beter weet. Riet, kale bomen. Een pad, een bankje, een informatiebord van de Werkgroep Streekhistorie Bellingwedde: 'Kolk ontstaan door een dijkdoorbraak in de nacht van 12 op 13 november 1686', staat er. 'Het water sloeg meer dan manshoog over de zeedijken langs de Dollard. Van de Hamdijk werden grote delen weggeschoven. Tientallen kolken, waarvan zeven langs de Hamdijk, getuigden eeuwenlang van die verschrikkelijke nacht. Een enkele is bewaard gebleven.' De mannen kijken naar de kolk, naar het informatiebord. 'Wij betwijfelen dat,' zegt Van der Ham. 'Wij denken toch meer aan 1570.' Vanavond is er achterbanberaad bij de Natuur- en Milieufederatie. De kolkengroep is aanwezig. ♦

Kees Kooman is auteur. Hij schreef onder andere *Boerenbloed*, een boek over de gevolgen van de schaalvergroting in de landbouw rond zijn woonplaats Ee.

Foto Fjodor Buis

Heimwee naar 1704

Groen is groen, zo dacht ik als onnozele grootstedeling bij onze verhuizing naar een pittoresk en eeuwenoud woonboerderijtje in Ee. Weiland vol ganzen gaven de doorslag met het typische gekwebbel dat het chagrijn van grauwe winterdagen gemakkelijk verjaagt en daarmee de waan van alledag.

Het is een merkwaardig idee dat op deze plaats ongeveer vijftien boerengeneraties het hoofd boven water hielden, mede dankzij de terp waarop gemiddeld vier koetjes per jaar deel uitmaakten van de huishouding. Ze stonden op de plek waar Hans Wiegel, een van de vorige bewoners, een halve eeuw geleden de keuken plaatste.

Hoeveel kreten van barensood hebben er geklonken sinds de eerste bewoners in 1704 hun intrek namen? Nood bij mens én dier, want tot veel van mijn beste vrienden reken ik dieren. Dat groen ook zwart of paars kan zijn, ontdekke ik bij de research voor mijn recente boek *Boerenbloed*, een dubbelzinnige titel waarvan ik de uitleg graag overlaat aan de lezer. Veel van mijn burens, boeren, zijn opgescheept met de gevolgen van het loslaten van het melkquotum, april 2015.

De problemen zijn ondanks de toenemende zorg voor milieu en een leefbaar klimaat voor komende generaties bijna onbeheersbaar geworden. De luid bezongen vrije markt van de lobbyisten van de zuivelsector zou weleens kunnen leiden tot een roemloos einde van die o zo Nederlandse bedrijfstak. Even niet aan denken: grote, groene grasvlaktes zonder de vertrouwde koeien.

Van recent uit Nieuw-Zeeland teruggekeerde vrienden hoorde ik hoe melkveehouders (niet zelden met Friese roots) doende zijn de wereld te veroveren. Dat kan zo: boerderijen zonder dure stallen, toeters, bellen en melkrobots, en kuddes van omstreeks driehonderd

koeien die van weiland naar weiland slenteren. Ruimte in overvloed. De dieren leveren ongeveer de helft aan melkproductie van hun Nederlandse collega's, kwantitatief gemakkelijk gecompenseerd door aantallen boeren en kuddes. De koetjes zijn in alle opzichten kleiner, mede door de vele kilometers die ze op die uitgestrekte landerijen moeten afleggen. Ik hoef hier zeker toch niet uit te leggen dat lichaamsbeweging voor mens en dier de bron is van een lang, gezond en meestal gelukkig leven? Alhoewel de intensieve veehouderij ook delen van Nieuw-Zeeland heeft veroverd (kuddes van duizend koeien of meer), vindt een deel van de productie nog plaats op 'oud-Hollandse' wijze. Met weilanden vol bloemen en kruidenrijk gras. En overal jubelende nachtegalen, in Nederland de eerste slachtoffers van het door ruilverkaveling, kunstmest en raaigras steeds strakker geworden landschap.

Ik sprak voor mijn boek met een Euro-parlementariër die er wel de schoonheid van inzag: eeuwenoud land zonder oneffenheden, verworpen tot groene woestijn. Laat ik het maar de wansmaak van opportunisme noemen, want wat moet een politica anders zeggen die staat voor groot, groter, grootst? Zo kleurden mijn grootstedelijke oortjes langzaam maar zeker roodgloeiend van plaatsvervangende schaamte, toen ik dankzij eigengereide biologen, professoren en boeren begon te begrijpen dat groen staat voor paars van overproductie. '700 miljoen euro investering aan fabrieken en (foeilelijke) megastallen', juichten provinciale belangenbehartigers van de sector. Schitterend! Extra melkopbrengst, door economen tot 2020 geschat op 'tussen de 10 en 20 procent' is al binnen 1 jaar bereikt. Wie stopt deze krankzinnige ratrace die doet verlangen naar 1704?

TEKST THEUNIS PIERSMA

KAART JAN WAAL

ILLUSTRATIE ERIK VAN OMMEN

Huismus

Wel eens een eenzame mus gezien? Dat is knap, want een mus verkeert eigenlijk altijd in gezelschap van andere mussen. Groepjes mussen verkennen vanuit een liguster-haag de voederplank in een dorpstuin, vliegen haastig terug naar de beschutting van een conifeer in een oude buitenwijk, of een meidoorn naast een boerderij. Denk aan mussen die aan het einde van de dag met z'n alle op de rand van de dakgoot zitten voordat ze gaan slapen onder het pannendak. En denk aan de mus die op een grasveldje een stuk brood of wat pasgestrooid graan ziet liggen, maar eerst een mussen-geselschapje bij elkaar tsjilpt voordat-ie met die andere mussen de relatieve veiligheid van de heg verlaat om op de grond te gaan eten.

Hoe ziet de kaart van Noord-Nederland eruit door de ogen van een dier? Vergeet de mensenkaart en kijk met specialisten mee naar een ander Nederland. Theunis Piersma, hoogleraar trekvogelecologie aan de RUG en waddenonderzoeker bij het NIOZ, over de wereld van mussen.

Huismussen dragen hun naam niet voor niets. Toen tienduizend jaar geleden in het Midden-Oosten mensen begonnen met de teelt van granen en langzaam maar zeker boer werden, volgden de daar levende wilde mussen hen op hun schreden. De mussen profiteerden van de graankorrels die bij oogst, vervoer, en opslag werden 'verspild', en in de huizen en stallen van de boeren vonden ze mooie plekjes om hun nesten te verstoppert. Zo kwam een echte domesticatie op gang, en zo verloren de mussen hun drang om zelfgeweven grasnesten te bouwen. Bij de huismussen vereenvoudigden ook de mogelijkheden van hun maagdarmsstelsel, wat ze afhankelijk maakte van de makkelijk te verteren granen waar mensen het ook van moeten hebben.

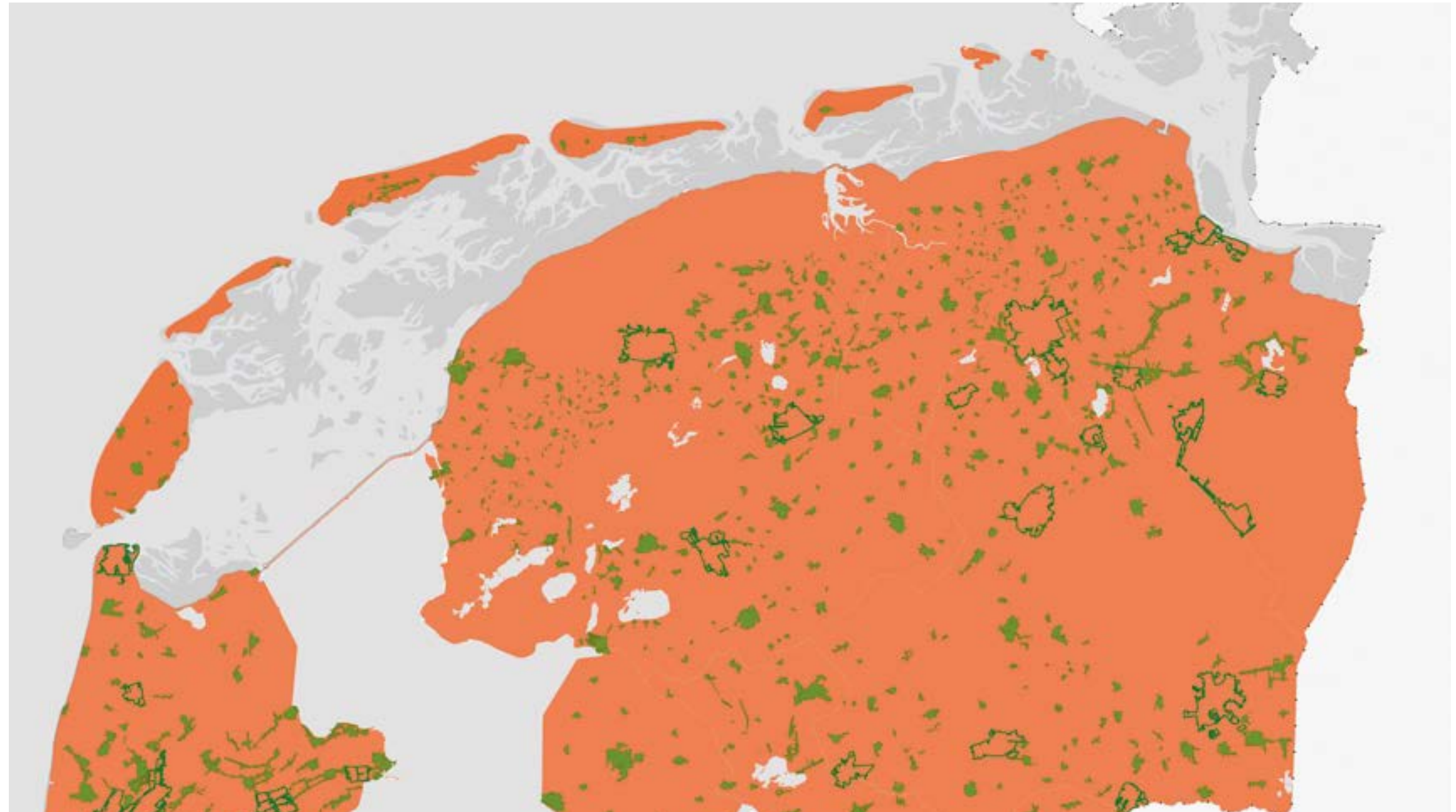
En dat maakte van een mussenkaart een mensenkaart. Huismussen zijn plaats-trouw en leven het jaar rond op plekken waar mensen zorgen voor voedsel en broedgelegenheid. Lange tijd ontbraken mussen alleen in gebieden zonder huizen en boerderijen, diep in het bos en ver op de kwelders. Pas de laatste halve eeuw is dat aan het veranderen.

Toen mensen nog met paarden werkten, spraken de vogels over 'poep met pitjes', over de haverresten in paardenvijgen. Oogstmethodes lieten graantjes liggen, het platteland was nog niet volgeplant met de mais waar mussen niks aan hebben, en rond de huizen en erven waren er nog volop spinnen en rupsen en andere insecten om pasgeboren musjes (die nog niet in staat zijn om zelfs geplette haverkorrels te verteren) mee te voeren. Niet onbelangrijk: onze huizen en bedrijfsgebouwen werden nog niet 'mussen-proof' gebouwd. Inmiddels

hebben mussen in het 'moderne' boerenland niks meer te zoeken.

Maar waarom zijn mussen zo zelden alleen? Een mus is klein van stuk en niet supersnel of -wendbaar. Het gespilde graan ligt eigenlijk altijd op de grond en gewoonlijk niet veilig onder een heg. Dat is een probleem, want mussen zijn nooit uit de gedachten van geduchte grondpredatoren zoals huiskatten en snelle wendbare roofvogels zoals sperwers. Sperwers worden door de Engelsen niet voor niks 'mussenhaviken' (*sparrowhawks*) genoemd! Dus komt het erop neer dat de mussen die je ziet net wat beter opletten, zich net wat beter verschuilen, en net wat sneller kunnen vliegen (of net wat meer mazzel hebben), dan de vijftig-zestig procent van hun soortgenoten die jaarlijks in de kaken van een kat of in de klauwen van een sperwer het loodje leggen. Kijk je naar mussen, dan kijk je naar vogels die voortdurend voor hun leven moeten vrezen (en daar ogenschijnlijk niet gebukt onder gaan).

Zolang er goed voer is, en beschutting en broedgelegenheid, kunnen mussen met z'n alle de gevaren trotseren. Anno 2016 bevolken de mussen dus vooral de dorpen en en de oudere buitenwijken van steden, plaatsen met bebouwing waar daken nog broedplekken bieden én waar de burgers zorgen voor bijvoeding. Kleine populaties kunnen zich soms handhaven bij boerderijen waar nog steeds graan wordt gespild. Rondom deze geïsoleerde plekken ligt het grote gevaarlijke voedselarme niemandsland. Mussenbastions als Gaasterland en grote delen van landelijk Drenthe zijn door de maisteelt inmiddels vrijwel mussenvrij gemaakt. ♦

legenda

■ dorpen en buitenwijken waar mussen kunnen broeden doordat er voldoende voedsel en broedgelegenheid is

■ het droge land waar het voor mussen niet slechts gevaarlijk is (want dat is het overal) maar waar ook weinig is te eten voor deze zaadeters

Rondje met schaap

Met vierhonderd schapen houden de Herders van Balloo een modelkringloop in stand. Engrienetsiis ging op culinaire expeditie, maar raakte bijkans bevangen door de mystiek van het Balloërveld.

TEKST FREYA ZANDSTRA
EN DORINE VAN DEN BEUKEL
FOTO'S MARIEKE KIJK IN DE VEGTE

'Gaan jullie mee?' vraagt herder Marianne Duinkerken aan haar vierhonderd schapen en jawel, daar gaan ze. Een enkele achterblijver laat zich door hond Lena overtuigen om mee te lopen. 'Ga er maar achter', moedigt Duinkerken de hond aan. Geen commando's, geen gedril. Met zachte stem drijft Duinkerken haar dieren over het Balloërveld, vierhonderd hectare heideland in Midden-Drenthe. Vandaag lijkt het Balloërveld oneindig: mist en toverachtig zonlicht maken de horizon onzichtbaar. 'Prachtig, hè', zegt de herder. Op een dag als deze kan er van alles zijn, daar in de mist. Ze wijst op middeleeuwse karrensporen en prehistorische raatakkers en grafheuvels. Zeven dagen per week weiden de Drentse heideschapen hier. Zes dagen per week onderhouden ze de heide met Marianne Duinkerken, op zondag met haar partner Albert Koopman.

Duinkerken kan de horizon dromen: heide en bos tot zover het oog reikt – alleen de kerktoeren van de Jacobuskerk in Rolde als herinnering aan wat er nog meer is. Ze had al genoeg meegemaakt om drie mensenlevens mee te vullen, toen ze hier over het zandpad fietste en er ineens een man in een hemd en paars sportbroekje voor haar stond. 'Heb je ook een ram gezien?' vroeg hij. Dat had ze niet, maar het gesprek dat volgde was zo interessant, dat ze de herder 's avonds toch nog even opzocht om te vragen naar het lot van de ram. Albert Koopman was toen al ruim twintig

jaar herder op het Balloërveld met een grote koppel Drentse heideschapen. Ze bleef, maar samen de kudde hoeden werkte niet. Dus daar ging ze in haar eentje het veld op met duizend schapen onder haar hoede, zonder hond en met enkel een *kloetschuppe* (kluitenwerpstok) in de hand. Niet eenvoudig, want de schapen lopen in Gasteren voor je het weet. Gewend haar eigen boterham te verdienen, opende ze een wolatelier bij de schaapskooi. Ze zorgde voor publieksactiviteiten en met haar achtergrond als beeldend kunstenaar zette ze een stevige artistieke koers uit voor de workshops. Een grote brand legde in 2011 de hele kooi in de as en bracht het herderskoppel terug bij af.

De kooi werd herbouwd, een nieuw wolatelier en beheerderswoning verzezen, en als Koopman binnenkort aan zijn heup geholpen is, lacht de toekomst hun weer toe. Koopman zorgt voor de rammen die in omringende natuurreservaten lopen. Hij brengt daar 350 stuks mannelijke dieren groot voor het vlees, de wol en de hoorns.

Betoverd als we zijn door het licht, de mist, de heide en de dieren vergeten we bijna dat we op culinaire expeditie zijn hier in Balloo. Het ging over vlees, immers. Schapensalami, een droog worstje met een mooi witgeschimmeld velletje. En koteletjes, ribbetjes en lamsworstjes. Sinds slager John zich om het vlees van de kudde bekommert, ligt de koeling er goddelijk bij in Balloo – en van Assen tot Amsterdam. Slow Food nam het vlees op in de Ark van de

Smaak, lang geleden al, vóór hele beesten eten en locavorisme in de mode raakten. Niets gaat verloren hier. De wol is geliefd onder breiers en vilters, de hoorns worden als object verkocht of gesneden als knopen en lepels, en al het vlees is voor consumptie. Ook dat van de jonge dieren die niet bij de kudde kunnen blijven – al is het eigenlijk te duur die kleintjes te laten slachten. Het hele jaar loopt de kudde buiten, ook als straks in maart de eerste lammetjes geboren worden. Vanaf dag een gaan ze mee met de kudde. Alleen dieren die weten te volgen, kunnen blijven.

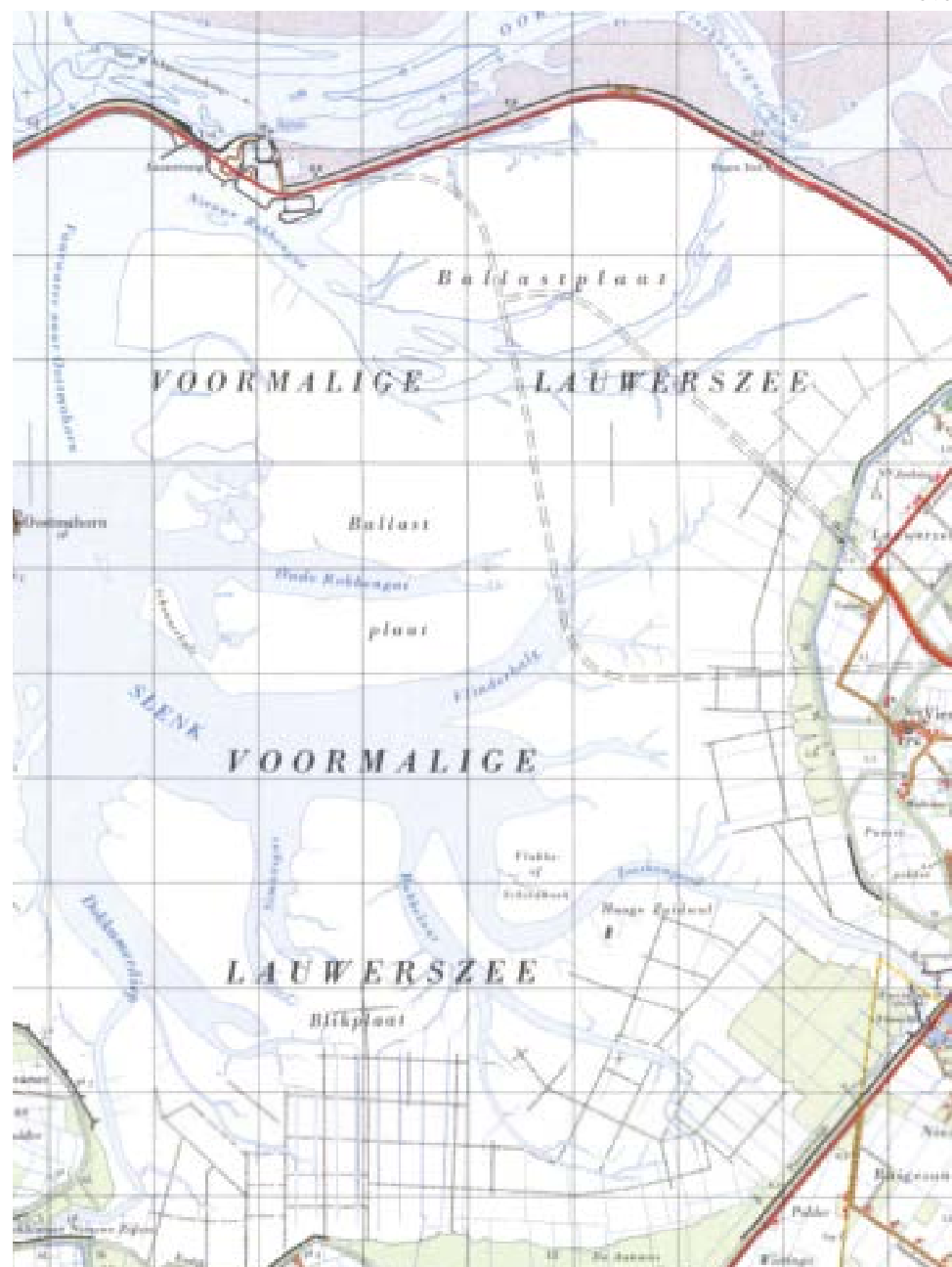
Mensen die stapeldol op schapen zijn, begrijpt Duinkerken niet zo goed. Schapen zijn niet aanhankelijk, je zult er nooit een dankjewel van krijgen. Goed, straks met al die spelende lammetjes, dat is mooi. Of als de rammen bij de kudde zijn en de oaien verleiden, prachtig. Maar zodra ze even de ogen sluit, zetten de schapen het op een lopen. Dan komt hond Lena haar wakker maken om ze weer bij elkaar te drijven.

De mist en het ploeterende zonnetje leggen een witgouden filter over het Balloërveld en Duinkerken herdersbestaan. We waden enkeldiep door de blubber achter de kudde aan en dromen van hoe het zou zijn – zo, dit te leven. Morgen loopt ze hier ook. Als het regent eet ze haar broodje schapensalami in de beschutting van haar grote, groene, wollen capuchon. ♦

ZEE WORDT PARK

1975

In 1976, Noorderbreedtes geboortjaar, was de Lauwerszee net afgesloten. We dachten nog dat er in het jaar 2000 wel 20 miljoen Nederlanders zouden zijn. Het negenduizend hectare grote ingedijkte gebied zou grotendeels voor openluchtrecreatie gaan dienen.

De topografische kaart uit die tijd kent nauwelijks kleur. Een weg over de nieuwe dijk naar het voormalige werkeilandje bij de nieuwe haven waar vanaf 1970 de veerboot naar Schiermonnikoog aanlegt, domineert het beeld.

Zo'n veertig jaar later is op de voormalige zeebodem een vogelparadijs ontstaan: vogelgeluiden overstemmen de ruisende rietlanden; ganzen waggelen over een tapijt van Parnassia. In 2003 bekroont het predicaat Nationaal Park de natuurlijke rijkdom. Nemen de wilde planten en dieren de hun toebedeelde ruimte gretig in gebruik, de toeristen komen minder massaal. In 2016 komt er voor de zoveelste keer een breed programma om mensen te trekken. Rondom het Lauwersmeer staan een paar honderd vakantiehuizen in parken, waaronder Esonstad aan de Friese kant, dat als een stadswijk is ingericht. Op camping Lauwersoog verrijzen permanente 'strandhuisjes'. Het dorp Lauwersoog heeft 150 vaste bewoners. Aan de oude Friese en Groningse kust krimpt het aantal inwoners en staat de leefbaarheid onder druk.

Het tweede nummer van de eerste jaargang van Noorderbreedte besteedt uitgebreid aandacht aan de militaire oefenterreinen Kollumerwaard en Marnewaard in het voormalige Lauwerszeegebied. De focus van het artikel ligt op de natuurwetenschappelijke schade aan het gebied door het militaire gebruik. Onderzoek van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer wijst erop dat het aantal broed- en trekvogels sterk afneemt

als Defensie er gaat schieten. Ook stelt het artikel vragen bij de noodzaak. Of spanningen draaien uit op *totale nucleaire vernietiging* – en dan helpt helemaal niets, óf het wordt heel hard racen om de *nucleaire fallout van de tactische kernwapens* te kunnen ontlopen. In het laatste geval heb je snelle voertuigen nodig en chauffeurs die kunnen racen maar geen schietterreinen, zo vinden de auteurs, dr. J. Veen van het Biologisch Centrum te Haren, drs. K. Waagmeester van het Polemologische Instituut en Jan Abrahamse, oprichter van Noorderbreedte.

De drie auteurs van Noorderbreedte stelden het toen misschien zwart-wit (zoals het binnenwerk van het blad ook was in die tijd), maar ze kregen wel gelijk: de Kollumerwaard werd ingepolderd en voorzien van sloten en kogelvangers, maar dit schietterrein is nooit in gebruik genomen omdat de behoeften van Defensie veranderden. Dertig jaar lag het gebied braak voor Defensie het alsnog overdroeg aan Staatsbosbeheer. Dat gooide de sloten weer dicht en liet het water op een natuurlijker manier stromen, zodat de otters, bevers en visarenden er meer profijt van hebben.

In de Marnewaard is het grootste oefenterrein van Nederland ingericht, compleet met het nep dorp Marnehuizen waar militairen kunnen leren hoe ze stormenderhand een enclave kunnen innemen. Toeristen moeten eerst even op de website kijken of er niet met scherp wordt geschoten voor ze op pad gaan. ♦

Noorderbreedte bestaat veertig jaar. In die tijd is het landschap in Noord-Nederland behoorlijk veranderd. Dit jaar nemen we steeds een klein stukje onder de loep.

2016

Van HOO! naar ZOO! In Onderdendam

TEKST WIO JOUSTRA
FOTO'S HARRY COCK

Het eens zo welvarende Onderdendam is een van de zwaarst getroffen dorpen in het aardbevingsgebied. Maar waar de bewoners van veel andere plaatsen de strijd tegen de gevolgen van gaswinning op individuele basis aangaan, sluiten de Onderdammers de rijen.

Midden in Onderdendam, bij de Zijlvesterbrug over het Boterdiep, staat een monument voor de trekvaart van weleer. Het beeld toont een vrouw in tuig, vastberaden en voorovergebogen. *‘Wèl zien vraauw laif het, holdt heur veur ogen, zee schipper en dee heur ien lien’*, zo luidt de van een typisch Groningse ironie voorziene tekst.

Het beeld van Anton Kamminga lijkt in eerste instantie te contrasteren met de historisch waardevolle en beeldbepalende panden en gebouwen rondom, die herinneren aan de rijke handelshistorie van wat velen zien als het mooiste dorp op het Groninger Hogeland. Aan de tijd dat hier graan en vee werd overgeslagen, het dorp twee schippersbeurzen en tientallen jeneverschenkerijen telde en het er op een doordeweekse dag net zo druk was als op het Damrak in Amsterdam.

Maar bij nader inzien is het eerbetoon zo gek nog niet. Misschien toonde het dorp al in de negentiende eeuw de saamhorigheid die het nu nog kenmerkt. De rijke handelaren en herenboeren wisten donders goed dat ze weinig hadden aan al hun graan en vee zonder knechten en zonder schippers die het over de diepen naar de bestemmingen in binnen- en buitenland vervoerden.

Onderdendam is op drassig land gebouwd.

De ligging op een kruispunt van vier waterwegen is in de bijna acht eeuwen sinds het dorp zijn naam kreeg vaak een manna uit de hemel gebleken, maar maakt het heden ten dage erg kwetsbaar. ‘De vaste grond onder onze voeten is een dunne schil klei op een diepe slappe ondergrond’, staat in een recente, door dorpelingen geïnitieerde aanzet voor een plan van aanpak om de negatieve spiraal rond de aardbevingssschade te doorbreken. Het water dat grote welvaart bracht, is nu de achilleshiel van het dorp met 560 inwoners, een dertigtal rijksmonumenten en – haast vanzelfsprekend – een beschermd dorpsgezicht. Driekwart van de bebouwing van Onderdendam is getroffen door bodemdaling en aardbevingen als gevolg van de gaswinning in het Groningen Veld. Met boerderij de Grote Haver aan het Boterdiep, een landmark aan de primaire toegangsweg vanuit Bedum, als voorlopige cause célèbre. Inmiddels wonen er mensen anti-kraak in de boerderij en heeft de NAM haar aangekocht, met als doel haar monumentale karakter voor volgende generaties te behouden.

Eind 2014 nam een nieuwe werkgroep, HOO! (Houd Onderdendam Overeind!), het initiatief om als dorp te werken aan een uniek plan.

Woningversterking, duurzaamheid, energiebesparing en generatiebestendigheid moeten in gezamenlijkheid worden gerealiseerd, bij voorkeur door één uitvoeringsmaatschappij en in overeenstemming met de wensen van de bewoners. Doel: ‘De leefbaarheid en alom geroemde beeldkwaliteit van Onderdendam ook voor toekomstige generaties veilig te stellen.’ Sindsdien is er veel gebeurd in Onderdendam. Er kwam een projectplan met een nieuwe dorpsvisie, een grootscheepse enquête onder de bewoners, een keur aan belangstellende bestuurders en specialisten bezocht het dorp – afgelopen januari nog de Vaste Kamercommissie EZ – en de NAM organiseerde een meedenkavond over een nieuwe invulling voor de Grote Haver.

Maar nog belangrijker: Nationaal Coördinator Groningen Hans Alders nam HOO! op in zijn meerjarenprogramma vanwege het karakter als bewonersinitiatief. Cruciaal omdat hierdoor mensen en middelen vrij komen om de inwoners te assisteren bij het maken van een definitief plan. Een plan dat van invloed kan zijn op de totale gang van zaken, zoals de erkenning en afhandeling van schade, de versterking van panden en de aanpak van kwetsbare monumenten in het dorp. En een plan dat niet alleen voor het hier en nu wordt

gemaakt, maar dat ook uitgaat van een versterking van de leefbaarheid en de toekomst van Onderdendam. En wellicht een voorbeeld voor andere getroffen dorpen. Voorts koos de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam Onderdendam als een van de voorbeeldlocaties voor een verkenning naar de energietransitie in het aardbevingsgebied. Inmiddels is stedenbouwkundige Enno Zuidema uit Niehove aangesteld als een soort dorpsregisseur, ondersteund door de Vereniging Groninger Dorpen en DAAD Architecten. Hij heeft een werkplan opgesteld waarin hij voorstelt om de Geuzennaam HOO! te vervangen door (Onderdendam) ZOO!, een slogan die volgens hem het gewenste positieve en opbouwende karakter van visie, plan en uitvoering van de nieuwe Dorpsvisie ondersteunt. De visie noemt zorg voor elkaar, energietransitie (verduurzaming van het woningbestand), erfgoed en identiteit, verbouwen en bouwen in het dorp en de relatie met het omliggend landschap als speerpunten voor de gewenste toekomst van Onderdendam. Concrete ideeën moeten er komen voor leegstaande panden en terreinen. Denk aan de Grote Haver, het gebouw van de gereformeerde kerk, het waterschapsgebouw, een lege kavel die bekend staat als 'het gat' van Onderdendam, het sportveld en de school.

'Denken, praten en doen!' Dit motto moet er toe leiden dat al snel de effecten van de visie in het dorp te zien zijn. Ideeën waar draagvlak en energie voor is, worden uitgevoerd, veranderingen van werkwijze van aannemers worden zichtbaar. In twee dorpsbrede bijeenkomsten en een viertal groeps gesprekken met thematafels kunnen inwoners de komende maanden alle onderwerpen van de Dorpsvisie bespreken. Zuidema: 'Dit is het inhoudelijke spoor. Verder vraagt de aardbevingsproblematiek veel van de inwoners en hun incasseringsvermogen: schade, erkenning, afhandeling, contacten en contracten met NAM en anderen, bouwers in en om je huis. Onder de noemer "dorpshuis-

kamer" organiseren we een aantal momenten voor inwoners om hierover met elkaar te spreken of alleen te luisteren. Deze dorps-huiskamer is het sociale spoor, waaruit ook informatie voor de dorpsvisie voortkomt. Die visie bieden we in de laatste schoolweek in juli 2016 aan aan het dorp en de belanghouders, zoals overheden en maatschappelijke en overige instellingen.' De inwoners van Onderdendam lijken klaar voor een gezamenlijke aanpak van de huidige problemen. Velen van hen hebben het gevoel dat ze als individueel geval verstrikt raken in de procedures en contacten met allerlei instanties en vooral met de NAM. De – anonieme – enquête was volgens HOO! een succes: 112 formulieren kwamen terug (Onderdendam telt 360 panden), voldoende om een aantal zaken te analyseren. Zoals het feit dat 75 procent van de bevolking reeds door de NAM erkende schade heeft in de vorm van scheuren in binnen- en buitenmuren, verzakte vloeren, gescheurde kelders en loszittend houtwerk. En dat negentig procent van de respondenten zich ondanks alles toch veilig voelt. Van de resterende tien procent voelt de helft zich niet veilig door concrete problemen met de woning en de andere vijf procent voelt zich per definitie onveilig in het aardbevingsgebied.

Of het 'Model Onderdendam', de totaalaanpak, navolging krijgt in de rest van het aardbevingsgebied, valt nog te bezien. Zuidema noemt de gemeente Eemsmond, die Uithuizermeeden om een dorpsvisie heeft gevraagd. Initiatiefnemer hier is een groep plaatselijke ondernemers. De kracht van Onderdendam is dat het plan voortkomt uit de gemeenschap als geheel. Zuidema voorziet in Onderdendam een visie voor de komende tien jaar. Langer vooruitzien is in het huidige tijdsgewricht geen doen. Wat vindt hij, als projectleider – 'het dorp is de regisseur, de bewoners schrijven het script' – zo uniek aan de collectieve aanpak? 'Dat de bewoners zeggen: de schade wordt ons individueel aangedaan, terwijl

we er als dorp last van hebben. Dat leidt tot een bezwaard gemoed, tot negatieve gevoelens. Zo'n geheimhoudingsclausule van de NAM bijvoorbeeld, daar wordt niet veel over gepraat, dat doen Groningers nu eenmaal niet gauw, maar die trekt in sociaal opzicht wel een wissel op de inwoners. Uit de enquête blijkt dat die toch beseffen dat het om een collectief vraagstuk gaat en dat mensen er last van hebben dat de NAM hen in de tang neemt. Het schadeherstel alleen al raakt aan de kwaliteit van het hele dorp. Dat zijn vaak forse operaties en het dagelijks leven moet er wel doorgang kunnen vinden.' De vraag die zich aandient is hoe Onderdendam er in 2025, althans in de verbeelding van Zuidema, uitziet. 'Mijn oma is in dit dorp geboren. Bestuurlijk en logistiek nam het in die tijd een belangrijke plaats in. Dat zie je nog steeds. Er is geen plaats in deze omgeving die relatief zo veel grote gebouwen, kaden en steigers heeft als Onderdendam. Wat ik me voorstel is dat je dat straks nog ziet. Dat de veelzijdigheid van de structuur behouden is en een rol is blijven spelen in de beeldkwaliteit van het dorp. Dat al die aardbevingschades en de toekomstwensen van het dorp tot een snellere energietransitie en verduurzaming hebben geleid, tot nieuwe invullingen van leegkomende panden en een nieuw perspectief op oud worden en kind zijn in dit mooie dorp, met elkaar.' ♦

Met dank aan Kees Willemen, tekenaar en mede-initiatiefnemer van HOO!

In het meerjarenprogramma van de Nationaal Coördinator Groningen staat dat meer dorpen op integrale wijze worden aangepakt. Er wordt gestart in het gebied rond Loppersum, waar het belevingsrisico het grootst is. Daarna volgen dorpen in de tweede schil: onder andere Middelstum, Stedum en Ten Boer. Onderdendam, dat buiten deze twee gebieden ligt, wordt meegenomen in het programma omdat het dorp zelf al is gestart met een dorpsgerichte aanpak.

Afpellen tot de kern

Noord-Nederland verandert voortdurend. Er wordt gebouwd, verbouwd, gesloopt, aangelegd, ingericht, heringericht, aangeplant, gerooid, onder water gezet, droog gemaakt, opgeworpen, uitgegraven, gereconstrueerd en gerestaureerd. En het is nooit af. Wie zijn eigenlijk de mensen die ons landschap maken? En waar laten zij zich door leiden?

Naam: **Kees de Haan (Lemmer, 1971).**

Functie: **Architect en vennoot bij Jelle de Jong architecten, Lemmer.**

Opleiding: **Bouwkunde TU Delft.**

Goed geslaagd in Noord-Nederland:

Galerie Waalkens van Gunnar Daan en Thon Karelse in Finsterwolde en de openbare bibliotheek in Groningen van Giorgio Grassi.

Ik zou graag aan de slag willen met:

Renovatie van een kantoorkolos uit de jaren zestig met zo'n mooi betonskelet.

Waar heeft Kees de Haan Noord-Nederland gemaakt?

Conservatie Broerekerk, Bolsward.

Bezoekerscentrum bij het Woudagemaal, Lemmer.

Herbestemming van kerkje Klein Wetsinge .

Herbestemming van diverse boerderijen in Friesland.

Woonhuis, Pastorielaan Joure.

Foto Laurens Aaij

Het pand waar Kees de Haan kantoor houdt, weerspiegelt de wijze waarop de architect werkt: het oude respectvol combineren met het nieuwe. In de kleine ruimte waar we zitten neemt de schouw een belangrijke plaats in, de oude tegels zijn behouden. De moderne ruimte erachter is split level gemaakt, met veel glas en ruime werkplekken. 'Ik houd van de sleetsheid van dingen', zegt De Haan.

Inspiratiebronnen

1. Noordoostpolder

'Een fenomenaal landschap. Ik fietste als middelbare scholier elke dag van Lemmer naar school in Emmeloord, zeventien kilometer langs een lange, rechte weg. Er waren twee ijkpunten op de route. De eerste bult en de tweede bult, noemden we die. Dat waren bruggen over de tochten. Toen was ik me ook wel bewust van het uitgestrekte karakter, maar het drong pas veel later tot me door hoe bijzonder dit landschap is. De rechte lijnen, de voren in de akkers waar als het heeft geregend water in staat, die enorme vergezichten: prachtig! Ik heb bewondering voor het lef van het Rijk; dat het zo'n groot plan heeft uitgevoerd.'

2. Wadden

'Landschappen inspireren me. Als ik op de dijk sta en naar de Wadden kijk, zie ik de horizon als een streep in de verte. Er is daar iets boven de streep en er is iets onder. Dat is altijd hetzelfde en toch is het altijd anders. Het is de kracht van de eenvoud die me raakt en inspireert. Hier ligt ook de relatie met de liefde voor abstracte kunst. Als je veel kunt zeggen met weinig kom je tot de kern. Je moet durven reduceren. Dat wat overblijft is puur en sterk en kernachtig. Ik streef daar in mijn werk ook naar, maar het is moeilijk.'

3. Peter Zumthor

'Ik zie die puurheid in het werk van architect Peter Zumthor. Hij is een van mijn helden. Ik ben als een pelgrim naar zijn Therme Vals, een spa in Zwitserland, geweest.

Het gebouw lijkt uit een massief blok steen te zijn gemaakt, waar de baden als het ware uit zijn gehakt. Kijk, dat is deze steen. Ik heb daar een stuk gekocht. Zie je, het lijkt alsof er grondlijnen in zitten en hij voelt bijna warm aan. Het is belangrijk om materiaal te voelen. Dat heeft te maken met *sense of place*, met fenomenologie, waarnemen met al je zintuigen, op een basaal niveau. Zumthors werk is versteende poëzie. Een goed voorbeeld is de Bruder Klaus-kapel die hij op het land van een boer in de buurt van Keulen heeft gebouwd. Zumthor heeft houten palen in een betonnen omhulsel gegoten, en daarna de palen verbrand. Van buiten is het een kantig blok, met een mooie tekening waardoor het toch goed bij het landschap past. Van binnen is het een ruwe geblakerde structuur. Door een opening bovenin, waar het licht, maar ook de regen door valt, en de bijzondere akoestiek worden al je zintuigen geprikkeld. Het is een architectonisch gedicht. Ik leer daarvan. Het besef dat je niet alleen met je ogen, maar bijvoorbeeld ook met je oren architectuur kunt beleven, is een onontgonnen gebied voor mij. In twee recente projecten hebben we akoestiek bewust als ontwerpmiddel ingezet.'

4. Jelle de Jong

'Als zeventienjarige scholier wilde ik architect worden en kwam ik hier bij Jelle de Jong over de vloer. Nu werk ik er al negentien jaar. Ons bureau werkt veel aan monumenten. Dat vond ik eerst niet zo interessant, maar ik heb van Jelle geleerd de schoonheid van het gebruik te zien. In oude dingen zit leven en die laag van gebruik, de sporen, die sleetsheid, geeft rijkdom en betekenis. En het is een interessante vraag hoe je dat verhaal met moderne architectuur kunt versterken.'

5. Gunnar Daan

'In Delft ging ik te snel door mijn studie bouwkunde heen naar mijn zin. Ons werd vooral functioneel ontwerpen geleerd, *form follows function*. Als basis is dat goed, maar er moest meer zijn dan dat. Ik miste de poëzie van het

ontwerp. Ik schreef toen architect en hoogleraar Gunnar Daan een brief, met de vraag wat ik moest lezen om me te ontwikkelen. Hij raadde me *Complexity and Contradiction in Architecture* van Robert Venturi aan. Ik raakte ook geïnteresseerd in de psychologische kant van ruimte en het instinctieve ervan: hoe wordt een ruimte ervaren, wat is een goede ruimte en vallen daar ook wetmatigheden in te ontdekken? Ik heb later stage gelopen bij Daan en veel bewondering gekregen voor zijn opvatting over het maken van dingen. Als hij een deur maakt, bepaalt de techniek het resultaat. De techniek is zichtbaar en dat is de poëzie van het maken, puur.'

6. Hans van Manen

'Hans van Manen, de choreograaf, zei: "Dans gaat om dans, ik heb daar verder geen verhaal bij te vertellen." Dat is prachtig: het is wat het is. Ik zag kortgeleden zijn choreografie *Live* en was daar helemaal van ondersteboven. Je ziet een danseres op het podium, een cameraman volgt en filmt haar. Die beelden worden geprojecteerd op een scherm op het podium. Je ziet dus een dubbele weergave en dat heeft architectonische proporties. Het gaat over ruimte en perceptie. Aan het eind van de voorstelling verdwijnt ze van het podium en zie je op het scherm hoe ze het gebouw verlaat en de stad in danst. Ik kan het niet helemaal duiden, maar het raakte me enorm. Dans is zo rijk aan verbeeldingskracht.'

7. Erwin Olaf

'Ik vind hem een van de grootste Nederlandse kunstenaars. Niet eens omdat zijn fotografie me zo aanspreekt, maar meer door zijn vermogen om steeds weer wat anders te doen. Hij wil zelf nooit kunnen zeggen "Nu weet ik het wel". Architectuur is voor mij een constante zoektocht. Het is dan ook waardevol om eens per jaar met architect Cor Kalfsbeek en zijn vrouw Sybille, die interieurarchitect is, langs onze gerealiseerde projecten te gaan. Niets ontsnapt aan hun kritische blik. Dat is soms pijnlijk, maar vooral ontzettend leerzaam.'

8. Herman Hertzberger

'Een zeer humanistische architect die geweldig college kon geven. In zijn opvatting over architectuur staat de gebruiker altijd centraal. Hertzberger vindt dat een gebouw uitnodigend moet zijn. Zijn ideeën over het intuïtieve en sociale aspect van architectuur vind ik inspirerend.'

9. Abstracte kunst

'Anish Kapoor, Donald Judd, Richard Serra, ja, die vind ik geweldig! Voor mij heeft hun werk alles te maken met architectuur. *Descent into Limbo*, een gat in de grond van Kapoor: wat is het? Het is een venster naar het heelal. Wat is binnenkant? Wat is buitenkant? En dan dat zwart! Zwarter dan zo'n gat kan het niet worden. Serra zag ik in Situation Kunst, een museum van de Ruhr-universiteit Bochum. Vier stalen platen in een ruimte. Exact in de goede verhouding. Hij beheerst de kunst om met weinig middelen een groots effect te bereiken.'

10. Ids Willemsma

'Kunstenaar Ids Willemsma kan dat trouwens ook: tot de kern komen met bijna niets. Zijn schets van palingen aan een spit: een horizontale en elf verticale lijnen, meer is het niet, maar het is tot in de kern getroffen. Willemsma durft de lagen af te pellen, tot de kern overblijft. Het is de kracht van de eenvoud.'

11. Dom Hans van der Laan

'Een interessante architect die zich bezighield met verhoudingen. Hij ontdekte het plastisch getal als alternatief voor de gulden snede. Het plastisch getal is gebaseerd op de intuïtieve manier waarop mensen verhoudingen beleven. Hij heeft veel proeven met mensen gedaan en bouwde zijn maquettes schaal één op één, om écht te ervaren wat de ruimte deed. Hoe smal moet een ruimte zijn om een gang te worden? Dat vond hij interessant. In de abdij Sint Benedictusberg in Lemiers heeft hij zijn theorieën kunnen uitproberen. Ik ben daar geweest en je voelt instinctief dat de ruimtes kloppen.'

12. David Chipperfield

'Hij is de architect van de reconstructie van het Neues Museum in Berlijn. Het gebouw heeft een enorme historie en is in de oorlog beschadigd geraakt. Chipperfield heeft die oorlogssporen zichtbaar gelaten, hij heeft de sleetsheid van het gebruik en de geschiedenis tot het maximale opgevoerd. Fenomenaal. Als je er bent voel je dat deze plek over heel veel gaat. En het bijzondere is dat het complex toch als een eenheid voelt, terwijl het een lappendeken aan verhalen en ruimten is.' ♦

1. Noordoostpolder

2. Wadden

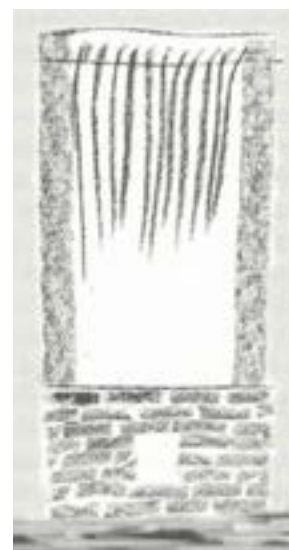
3. Peter Zumthor

4. Sleetsheid

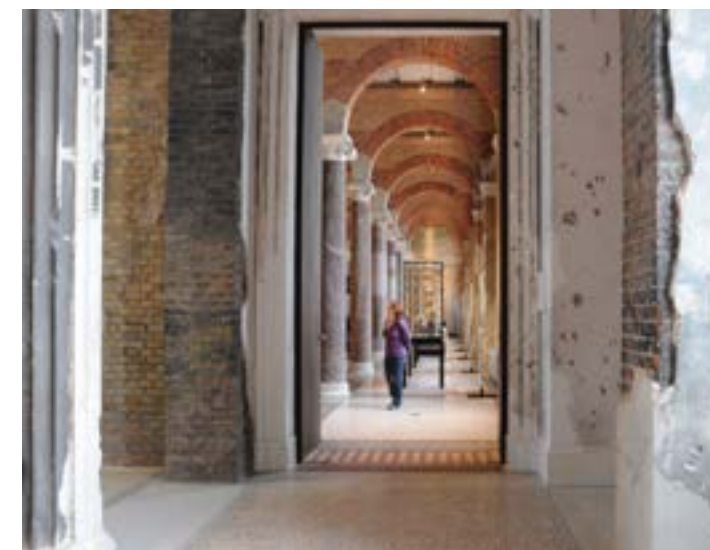
11. Dom Hans van der Laan

10. Ids Willemsma

9. Richard Serra in Situation Kunst, Bochum

12. David Chipperfield, Neues Museum, Berlijn

De ziel van het landschap

Kunstenars moeten zich nadrukkelijker met het landschap bemoeien. Die oproep klonk tijdens het vragenuur na afloop van de Jan Abrahamse-lezing 2015 door Theunis Piersma en Johan van de Gronden. Aanleiding voor een gesprek met twee landschapskunstenars die zich geroepen voelen: Siemen Dijkstra en Laurens Boersma.

Ze wonen en werken in nogal van elkaar verschillende omgevingen. Siemen Dijkstra heeft zijn atelier aan de rand van Dwingeloo, terwijl Laurens Boersma woont en werkt in het veenkoloniaal landschap van Annerveenschekanaal.

Siemen Dijkstra maakt aan het eind van de jaren tachtig zijn eerste landschappen in tekeninkt. De fantasie en het verhaal vormen dan nog de belangrijkste leidraad voor zijn werk. Begin jaren negentig maakt hij zijn eerste kleurenhoutsneden met het landschap als onderwerp. Door de jaren heen neemt zijn verbondenheid met zowel het Groningse als het Drentse rurale landschap sterk toe. 'Al die jaren dat ik mij bezighoud met het landschap ben ik aan het archiveren. Bezielde landschappen archiveren, voordat deze verdwenen zijn.'

Scandinavische landschapsschilders openden Dijkstra de ogen. Het landschap was voor hem altijd een decor geweest voor iets anders, een achtergrond bij een persoon of huis. Die Scandinavische schilders daarentegen zien het landschap zélf als het object en voegen daar een dimensie aan toe die het gevoel tot uitdrukking brengt dat die natuur bij hen oproept. 'Dat wilde ik ook. Niet alleen een mooi plaatje maken, maar ook mijn eigen emotionele verhouding tot een plek weergeven. Ik zoek de ziel van een landschap, de geest. Dat probeer ik in mijn werk tot uitdrukking te brengen.'

Laurens Boersma schildert vooral in olieverf op linnen. In een belangrijk deel van zijn werk houdt hij zich bezig met ingrijpende veranderingen in het landschap, in zijn geval het veenkoloniaal landschap van Noordoost-Drenthe in

Waterland 3 (olieverf op linnen 70x90 cm)

Laurens Boersma

het grensgebied met Groningen. Met name de ingrepen van de landbouw in dat landschap houden hem bezig. Twee zaken springen eruit. Ten eerste de relatie tussen water en land, resulterend in schilderijen en tekeningen waarbij het water in de sporen van het land na de oogst de hoofdrol opeist. Ten tweede de situatie van overal aangelegde rommelige, zogenaamde subsidiebosjes. Boersma: 'De sporen in het land zijn de overblijfselen van de banden van de steeds groter wordende landbouwmachines. Ze vullen zich na verloop van tijd met water en reflecteren het licht. De rommelige bosjes zijn jong. In de zomer groeien ze dicht. Ze zijn nauwelijks toegankelijk voor mensen, want er zijn geen wandelpaden. In de winter zijn ze doorluchtig, open en doorschijnend.'

Beide beeldend kunstenaars zijn niet onder de indruk van wat hoogleraar trekvogel-ecologie Theunis Piersma en filosoof en directeur van het Wereld Natuur Fonds Johan van de Gronden in hun Jan Abrahamse-lezing in november in Assen te berde brachten. Boersma: 'Ik ben opgegroeid in Friesland. Ik herinner me nog hoeveel grutto's en kieviten daar destijds waren. De weilanden daar zijn voedselarme, groene tapijten geworden, waar deze vogels zich niet meer thuis voelen. Een extra snee gras is tegenwoordig belangrijker dan het vogelleven. De broedgebieden zijn verwoest. Ik vond Piersma hierover te positief.' Dijkstra: 'Ook in Drenthe gaat het slecht met de grutto en ik zie ook bijna geen wulpen of kiekendieven meer. En wat het verhaal van Van de Gronden over landschapsschilders betreft: waarom houdt hij op bij het doek *Bloeiend landschap* van Jan Mankes? Waarom geen aandacht voor latere kunstenaars? Denk eens aan Berend Groen.'

Generaties landschapsschilders kwamen ooit naar Drenthe om er het idyllische, onbedorven landschap vast te leggen. Velen verbleven hier gedurende langere tijd: brachten er de

zomers door of vestigden zich er min of meer definitief. Ze bevredigden met hun werk bij het publiek het verlangen naar schoonheid. Dijkstra en Boersma constateren dat dat onbedorven landschap niet meer bestaat. Dijkstra: 'Tegenwoordig staan vooral de mens en zijn activiteiten centraal. Een maximale productie: daar gaat het om. Alles draait om economie. Ook bij nieuwe natuur in heringerichte gebieden gaat het vooral om het economisch belang: zo veel mogelijk recreanten die hier hun geld besteden binnenhalen. Op de eerste plaats staan in de toeristische ranglijsten. Dat is wat telt. In Drenthe denken beleidsmakers en recreatie-ondernemers in dat verband altijd aan heidevelden met schaapskuddes. Dat is een eenzijdig beeld. Alles moet aibaar, educatief en vermakelijk zijn. Ook minder mooie productiebossen horen bij Drenthe.' Boersma: 'Het is een politiek besluit welk landschap we mooi moeten vinden. Vervolgens worden overal bordjes geplaatst, folders gedrukt en kunnen de recreanten komen. Ik heb eens een tekening gemaakt waarin het landschap overdekt is. Zo'n overkapping is de beste manier om alles onder controle te krijgen. Het lijkt er vaak op dat de wens om alles onder controle te krijgen ons belangrijkste menselijke streven is. Maar we zijn niet sterker dan de natuur. We putten het land uit. Maken de aarde kapot. Er komt een moment dat de wal het schip zal keren.' Dijkstra: 'Dat er steeds meer monocultuur ontstaat, kun je de boeren niet kwalijk nemen, terwijl zij wel een belangrijke veroorzaker hiervan zijn. Zij worden gedwongen steeds meer te produceren. Hebben geen keus als ze continuïteit voor hun bedrijf willen. Ze zitten op alle mogelijke manieren vast aan de bank.' Boersma: 'Je moet je afvragen of een dichtbevolkt land als Nederland wel geschikt is voor steeds grootschaliger landbouw.'

Romantici noemen ze zichzelf. En activistisch, al vindt Boersma die kwalificatie meer van toepassing op Dijkstra dan op zichzelf.

Zo is Siemen Dijkstra kritisch over wat er de afgelopen jaren in het Dwingelderveld is gebeurd. Hij schrijft erover in een mail aan Noorderbreedte: 'In de *Veldsprak*, een periodiek schrijven vanuit de organisaties die betrokken zijn bij het Nationaal Park Dwingelderveld, staan altijd alleen de highlights, zoals een teruggekeerd vogeltje of plantje, terwijl niet verteld wordt, dat die hele landschapsontwikkeling eigenlijk bedoeld is geweest voor het oppeppen van het toerisme en het vermijden van wateroverlast.' Dijkstra zet grote vraagtekens bij de vergroting van het heidegebied, een cultuurhistorisch landschap dat thuishoort in de vijftiende tot en met de negentiende eeuw. 'Het heeft in het huidige stikstofrijke klimaat geen toekomst, zoals dat ook geldt voor de zandverstuivingen van weleer.'

Maar goed, hoe lever je als kunstenaar nou een bijdrage aan het behoud van een waardevol landschap? Boersma: 'Als ik water in bandensporen in land met een verwoeste bodemstructuur schilder met daarboven een ruige lucht, maak ik iets wat ik zelf mooi vind. Het gaat dan in mijn ogen om een soort dramatische schoonheid. Ik hoop dat de beschouwer van zo'n werkstuk ook de schoonheid ervan ziet. Als je iets mooi vindt ga je er liefde voor voelen. Als iemand dan ook nog gaat nadenken en tot de conclusie komt dat het anders moet, is dat mooi meegenomen.'

Dijkstra: 'Ik wil zichtbaar maken waar anderen aan voorbijgaan. Als iemand tegen me zegt dat hij door een houtsnede van mij anders tegen het landschap is gaan aankijken, is dat het grootste compliment dat ik kan krijgen. Daar doe ik het voor.' ♦

In het Drents Museum in Assen is nog tot half mei de expositie *Schildersparadijs Drenthe. Het landschap als inspiratiebron 1850-1930* te zien

Verloren akker no. 3, nabij Hiemstrastate Hooghalen, kleurenhoutsnede 2008

Siemen Dijkstra

Modderig museumstuk

TEKST INEKE NOORDHOFF
FOTO'S PIETER SLIM

Een stuk Amelandse kwelderbodembodem vormt een belangrijke nieuwe aanwinst voor het Wereldbodemmuseum in Wageningen. Het kwelderprofiel laat zich lezen als een geschiedenisboek. Maar specialisten zien er ook de toekomst in.

Voorzichtig legt Stephan Mantel weer een folietje over de zand- en kleideeltjes in de langwerpige doos: vogeltje gezien, kastje dicht. Hij draait de vleugelmoeren aan en schuift de anderhalve meter lange kist met het kwelderprofiel van Ameland behoedzaam in een rek. Het hoofd van het internationale bodemmuseum in Wageningen is ontzettend blij met deze nieuwe aanwinst. Het Amelandse kwelderprofiel belooft een topper te worden, want het laat zien hoe de kwelders in de Waddenzee reageren als de zeespiegel zo'n veertig centimeter stijgt – zoals de verwachting is.

Dat het profiel binnenkort wordt geconserveerd en daarna prachtig zijn verhaal kan vertellen in het Wereldbodemmuseum, is puur toeval. Johan Krol van het Natuurcentrum op Ameland komt de eer toe, zegt Pieter Slim, ecooloog bij de Wageningen UR. Dat is bescheiden van hem, want hij rukte gelijk uit met Krol toen die een opmerkelijke overgang signaleerde in een kreektrand aan de oost-

kant van Ameland. Sinds de gaswinning op Oost-Ameland doet Slim daar veel onderzoek. 'Ik zit er sinds 1986 om het andere jaar wel een maand.' Hoe snel daalt de bodem als het gas eruit gehaald wordt? Wanneer reageert de plantengroei? Kan de zee de bodemdaling compenseren door extra zand en klei af te zetten? De hechte onderzoekspartners Krol en Slim meten, inventariseren en tellen minutieus. Vele notatieblokken hebben ze volgeschreven over het effect van de gaswinning. Maar niets kan het verhaal zo helder vertellen als dit stukje Amelandse bodem. Straks, als dit bodemprofiel als monoliet levensgroot in het museum aan de muur hangt, zal het concurreren om de aandacht van bezoekers met een IJslands profiel met het merkteken van de vernietigende Laki-vulkaanuitbarsting van 1783, een zeer oude woestijnbodembodem van Namibië, een Peruaanse rivierbodembodem en nog vele andere stukken.

Het Amelandse bodemprofiel heeft zijn geheimen nog niet allemaal prijsgegeven,

waarschuwt Slim. Maar het materiaal is nu 'in huis' – en dat is al heel wat. Want probeer maar eens een stuk mee te nemen van een natte kwelderbodembodem. Die valt uit elkaar. En het getij beperkt het aantal uren dat je kunt graven en het bodemprofiel kunt binnenhalen. Toen Mantel en Slim aan het werk gingen, stond de Holwerder pier onder water. Ook had door de stormvloed opgestuwd water de kwelder aan het oog onttrokken. 'En we hadden maar weinig tijd', herinnert Mantel zich. Gelukkig trok het water zich snel terug en konden ze toeslaan. Ze moeten de kist vol materiaal nu prepareren voor de tentoonstelling en het materiaal minutieus onderzoeken. Maar met het blote oog zijn er al een paar belangrijke dingen te zien. Mantel: 'Kwelderbodems zijn heel jong. Voor senioren bodems moet je naar Afrika, hier in de Nederlandse delta's vind je de kleuters. In dit kwelderprofiel zie je de vorming van Nederland.' Vloed brengt zand, eb laat het water wegvloeien. Twee keer per etmaal meten de bodembouwers in deze delta hun krachten

met elkaar. Het onderste deel van het profiel toont dan ook een continue aanwas van wit kalkrijk zand. Maar op vijftig centimeter onder het oppervlak verandert er iets heel acuut: een roestbruin randje markeert de overgang naar grijzer bodemmateriaal. Tussen het zand liggen kleinere kleideeltjes. Deze overgang is te dateren rond 1890, vertelt Slim: 'Want tussen 1882 en 1888 is de Kooioerdstuifdijk aangelegd. Achter de stuifdijk werd het wat droger en verspoelden de ijzerdeeltjes. Daarna kwam het water tot rust en konden ook de kleinere kleideeltjes bezinken. Zo ontstond een kwelder.' De regisserende mensenhand keert diverse malen terug in de 125 jaar lange geschiedenis van dit profiel. Elk laagje staat voor een gebeurtenis: een stormrijke periode, de afsluiting van de Zuiderzee (1932) of de Lauwerszee (1968), een overstroming of periode waarin rijke begroeiing op de kwelder kon ontstaan. Als detectives kunnen onderzoekers laagje voor laagje de geschiedenis reconstrueren. Cesium-afzettingen zijn van 1986 – de Tsjernobyl-ramp. En met luminescentietechnieken valt te achterhalen wanneer een zandkorrel voor het laatst aan licht is blootgesteld. 'Je kunt het vergelijken met onderzoek naar jaarringen in bomen', zegt Slim. Dendrochronologen kunnen aan de hand van opeenvolgende ringdiktes precies zeggen wanneer en waar een boom groeide. Ook duindoorns hebben jaarringen en de kennis daarover koppelt Slim aan het verhaal dat de bodemlaagjes vertellen. Zo vult het ene natuurlijke archief het andere aan en ontvouwt zich de vorming van het landschap voor je ogen. Mantel: 'Wat ik fascinerend vind is dat je natuurlijke processen via de bodem ook goed kunt koppelen aan de maatschappij.' Tot voor kort keken bodemkundigen alleen naar

natuurlijke processen en waren steden blanke vlekken in de bodemkaart. Maar het door de Unesco opgezette Wereldbodemmuseum heeft ook profielen van menselijke bodemvorming: een wierdijk van Texel, een stukje Hilversum met een vuilnisbelt en daarop een woonwijk.

'In bodemprofielen lees je het verleden', stelt Slim. Maar dit Amelandse kwelderprofiel is ook zo uitzonderlijk omdat het vertelt wat er in de toekomst gaat gebeuren als de zeespiegel stijgt. Dat komt doordat de lokale bodemdaling door de gaswinning ongeveer even groot is als de te verwachten zeespiegelstijging de komende decennia. Daardoor is de bodemvorming op dit kleine stukje Nederland als het ware een 'natuurlijk experiment' met zeespiegelstijging. Wat voorspelt het profiel ons dan? Maar Slim is wetenschapper en waagt zich dus niet aan voorspellingen. Want wat er op de Amelandse kwelder gebeurde nadat het water veertig centimeter steeg, is niet hetzelfde als wanneer dat bij een dijk gebeurt als de zeespiegel veertig centimeter hoger wordt. Maar je kunt wel concluderen dat de kwelder niet verdwenen is. Er is geen ramp gebeurd. Dus in natuurlijke situaties – als de zee via sedimentatie de bodem kan aanvullen – kan de kust in enkele decennia de stijging van de zeespiegel met enkele tientallen centimeters compenseren. Mantel: 'Als je de natuurlijke systemen uitschakelt, word je gedwongen om zelf iets te doen; de dijk verhogen bijvoorbeeld. Maar waar je natuurlijke systemen intact laat, kun je als het ware meewerken met de natuur. Dat kunnen we leren van dit beeld van Ameland.' Zo wordt het Amelandse profiel een profiel van hoop: een natuurlijk systeem kan een zeespiegelstijging mogelijk opvangen door nieuwe bodems te vormen. ♦

Alle bodems van de wereld

Het Wereldbodemmuseum op de campus van Wageningen UR is het enige in zijn soort ter wereld. De buitenste laag van de aardkorst staat centraal in het door de VN-organisatie voor educatie, wetenschap en cultuur (Unesco) gestichte museum. In dat licht zijn ook zaken als het klimaat en landschap te zien. Het museum toont negentig profielen, maar herbergt een collectie met database van duizend bodems. Een enorm scherm toont het hele bodemarchief van de wereld op locatie. Het museum is op woensdagmiddag voor publiek geopend. Wie thuis vast wil kijken: laad de app soilinfo.

www.isric.org/services/world-soil-museum

Van landschapspijn en gruttomelk

TEKST KIM VAN DAM

Wat wil het landschap nu eigenlijk zelf? Dat is de vraag die landschapsarchitect Peter de Ruyter zichzelf steeds vaker stelt. Hij heeft het dan vooral over het Friese landschap, dat in zijn ogen van Friesland de rijkste provincie van Nederland maakt. Uniek vanwege 'hoe het eruitziet' – het weidse landschap, de afwisseling van klei, zand en veen – maar ook vanwege 'hoe het tot stand gekomen is' – door hardwerkende mensen, in gezamenlijkheid, door de *mienskip* dus.

Het boek *Vloeiend Landschap. Over de toekomst van het Friese landschap* van De Ruyter is dan ook een liefdesverklaring, maar die liefde staat wel hevig onder druk. Want De Ruyter maakt zich steeds meer zorgen. Beeldbepalend cultureel erfgoed, zoals de coöperatieve melkfabrieken, verdwijnt uit het dorpsbeeld; de lage veengebieden staan onder druk door voortdurende afwatering; overal verschijnen eentonige bedrijventerreinen en slecht afgestelde windmolens verstoren menig vergezicht. Kortom: de schoonheid van het Friese landschap brokkelt stukje bij beetje af.

Dat er veel verandert is in de ogen van De Ruyter niet per definitie erg, dat hoort erbij. Het lijkt er echter op alsof de huidige veranderingen vooral ten nadele van het Friese landschap uitvallen. Ze leiden – zoals Theunis Piersma in het voorwoord schrijft – tot 'landschapspijn'. En omdat we het landschap niet zelf kunnen vragen wat het wil, heeft het mensen nodig die zich zijn lot aantrekken.

De Ruyter is duidelijk één van die mensen. Tussen 2008 en 2012 was hij directeur van Atelier Fryslân, de werkplaats over ruimtelijke kwaliteit van de provincie Fryslân. Hij is dus professioneel begaan met zijn onderwerp, maar uit het boek blijkt vooral zijn sterke persoonlijke betrokkenheid. De Ruyter neemt de lezer mee op zijn tocht langs een paar van die typische Friese landschappen en stipt daarbij en passant

allerlei dilemma's aan. Dat levert interessante beschouwingen op. Bijvoorbeeld over hoe de productie van melk voor de Chinese en Aziatische markt het landschap van het Lage Midden onder druk zet. Eentoonig Engels raai gras, intensieve bemesting en ontwatering zorgen hier voor uniforme, efficiënte landschappen waar bijvoorbeeld onze nationale vogel de grutto zich steeds minder thuis voelt. Het moet gezegd: dit zijn natuurlijk ontwikkelingen die niet alleen in Friesland voorkomen. Het zijn stuk voor stuk bekende zaken die De Ruyter in zijn boek behandelt; 'landschappelijke misstanden' die we ook elders in Noord-Nederland tegenkomen en die Noorderbreedte sinds jaar en dag ook geregeld aankaart. Deze constatering stemt echter vooral tot nadenken: want als we ons hier met z'n allen al zo lang zorgen om maken, hoe komt het dan dat we er maar niet in slagen dit probleem op te lossen?

Het boek van De Ruyter is dan ook een pleidooi voor daadkracht, draagvlak en visie om het landschap op een hoger kwaliteitsniveau te tillen. Hiervan vinden we al een aantal interessante voorbeelden, zoals in het dorp Reduzum waar de dorpelingen zelf een eigen windmolen beheren of Holwerd, waar professionals en enthousiaste bewoners zich scharen achter plannen om Holwerd weer een toegang tot zee te geven. De Ruyter zelf doet ook voorstellen om de kwaliteit van het landschap te waarborgen. Hij pleit voor een goede landschappelijke inpassing van nieuwe ontwikkelingen. Zo kunnen hoogwaterzones en natuurinclusieve landbouw in het Friese veenweidengebied zelfs ruimte scheppen voor streekproducten als gruttomelk of cranberry's.

De Ruyter pleit voor een sterke centrale rol door de provincie. Tegelijkertijd moet er meer ruimte zijn voor initiatieven van bewoners. Een interessant voorstel van De Ruyter

is een Huis voor het Landschap op te richten. Geen organisatie van provincie, gemeenten of andere officiële instellingen, maar van en voor de *mienskip*, voor bewoners, boeren, wetenschappers en kunstenaars. Zij moeten met z'n allen door workshops en discussies bouwen aan draagvlak en legitimiteit van toekomstige ontwikkelingen van en in het Friese land. Een locatie voor dit Huis heeft De Ruyter ook al bedacht: een leegstaande melkfabriek aan het water van Oudega, een historische plek van samenkomst. Of het Huis voor het Landschap inderdaad het gevraagde panacee tegen landschapspijn is, moet de toekomst uitwijzen. Er zijn genoeg hobbels in de weg. Maar hoopvol stemt de gedachte in ieder geval wel. ♦

Vloeiend Landschap
Over de toekomst van het Friese landschap
Peter de Ruyter

Uitgeverij Bornmeer
ISBN 9789056153700
€ 19,50

Ingenieuze voorouders

TEKST LEONIE WENDKER

'Gaandeweg wordt duidelijk dat de Noord-Nederlandse boerderijen in de vroege middeleeuwen veel duurzamer gebouwd en onderhouden werden dan tot nu toe werd gedacht. Kundig gebruikmaken van natuurlijk bouw materiaal uit de eigen regio...' Het zou een tekst voor een ecologisch bouwblog kunnen zijn. Niets is minder waar: het zijn een paar conclusies van een uitgebreid archeologisch onderzoek waarbij een zodenhuis tot in detail is gereconstrueerd. Promovendus Daniël Postma (sinds 2011 verbonden aan het Groninger Instituut voor Archeologie) geeft in zijn boek een gedegen beeld van de reconstructie, mede dankzij de vele gedetailleerde afbeeldingen. Het onderzoek is uitgevoerd omdat we wel al veel wisten van terpen of wierden, maar nog weinig van de bijbehorende architectuur. De vondst van zodenmuren in Friesland waaruit goed viel af te leiden hoe onze voorouders bouwden, maakte de reconstructie mede mogelijk. Het valt op hoe vindingrijk onze voorouders waren: met kort en krom hout wisten ze sterke en stabiele dakconstructies te maken. Het eerste zodenhuis dat de onderzoekers bouwden stortte in, maar daar konden zij wijze lessen uit trekken. Ook merkten ze al snel dat op deze

manier gebouwde woningen jaarlijks groot onderhoud nodig hebben. De betrokkenheid van de vele betrokken partijen bij de reconstructie en de media-aandacht hebben bijgedragen aan een vernieuwende kijk op archeologie, ook voor een breder publiek. De geschiedenis is veel spannender als je haar kunt zien en aanraken.

Het Zodenhuis van Firdgum
Middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300
Daniël Postma

Rijksuniversiteit Groningen,
Groninger Instituut voor Archeologie
ISBN 9789036782807
€ 24,95
Te bestellen via barkhuis.nl

Filosofische wandelingen
Eric Brinckmann

KNVV Uitgeverij Zeist
ISBN 9789050114844
€ 24,95

Filosofisch wandelen

TEKST ANNELIES VAN DER GOOT

Lopen verbindt ons met het oerritme van het verleden, schrijft Eric Brinckmann in *Filosofische wandelingen*. We zijn evolutionair zo ingesteld dat we al lopend het juiste tempo hebben om het landschap het beste waar te nemen, ja, om zelfs met het landschap samen te vallen. Door de lange wandelingen die hij maakte voor zijn werk als landschapsonderzoeker werd deze geboren Rotterdammer zich bewust van een tweede wereld, de buitenwereld van natuur en landschap, naast de hectische binnenwereld van de stad. Hij ziet dat we het natuurlijke contact met die buitenwereld kwijt zijn geraakt. We leven steeds meer binnen. Is het niet in onze gemeubileerde tuin, dan wel in georganiseerde natuur, met themaroutes en gps-data. Maar er is ook 'the Beyond', de natuurlijke ruimte achter de organisatie, waar andere eisen aan onze zintuigen worden gesteld. Waar ons oog valt op toevallige doorkijkjes en geluiden die we niet kennen. Brinckmann vraagt zich af of we de scheiding tussen binnen en buiten te boven kunnen komen. In zijn opinie is dat

noodzakelijk om greep te krijgen op vraagstukken met betrekking tot klimaat en de leefbaarheid van de wereld. En ja, dat kan, mits we open staan voor de veelvoudige buitenwereld. En wandelen is de methode om tot die wereld door te dringen.

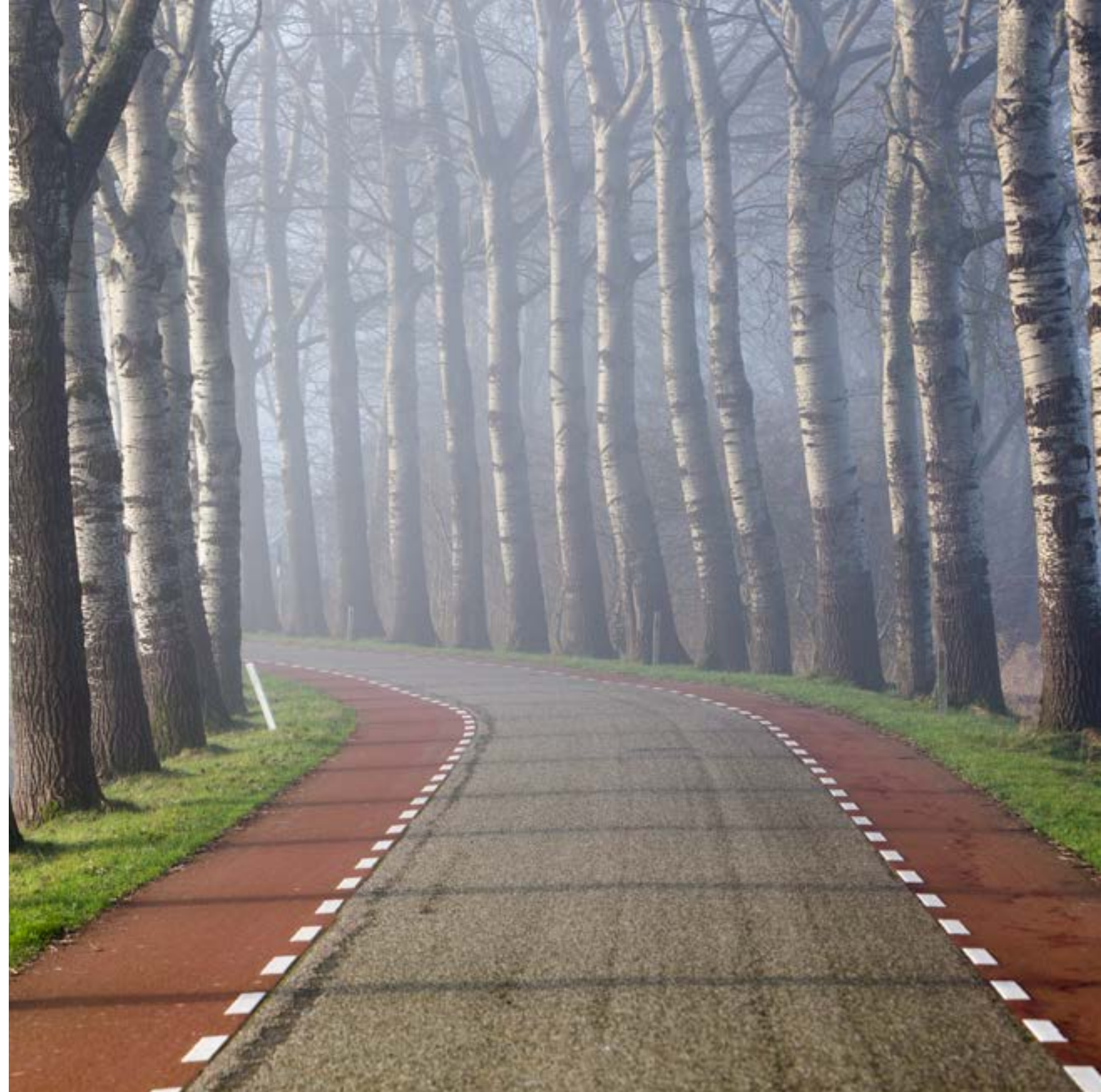
In het boek maakt en bespreekt de auteur tien wandelingen. Elke wandeling vertelt iets over de geschiedenis van onze verhouding tot het landschap. In Noord-Nederland wandelt Brinckmann van Bedum naar het Reitdiep, onderweg filosoferend over de voortzetting van de Romeinse organisatie in de vroege middeleeuwen. Symbool daarvan zijn de eerste stenen kerken, een verticale verbinding tussen het aardse en het goddelijke. Maar ook de piketpalen waarlangs de woeste gronden tot cultuurgrond werd gemaakt. In een rechte lijn, van toren naar toren. Pittige kost, deze filosofische uiteenzetting over het ontstaan van ons landschap. Maar je kunt ook gewoon lekker wandelen.

TEKST WIM BOETZE
FOTO'S PETER DE KAN

Groninger bomenlanen, vloek of zegen?

Hoe het bladloze winterbeeld van een bomenlaan in een wegberm het karakter van de laan onthult en de schoonheid van de weg bepaalt. Peter de Kan en Wim Boetze keken de Groninger bomenlaan eens diep in de kroon en ontdekten een wereld van verschil. In deze aflevering van Alles wordt anders het verhaal van twee lanen op het Groninger Hogeland die alles maar ook weer niets met de eens zo beroemde Groninger iepenlaan hebben te maken.

► De vorstelijke abelenlaan tussen Wierumerschouw en Adorp

Iepenlanen doorsneden tot in de jaren zestig van de vorige eeuw de noordelijke kleilandschappen van Groningen. Majestueuze linten van de monumentale Hollandse iep, een krachtige en sierlijke boom die op de kleibermen langs de Noord-Groningse wegen makkelijk dertig meter hoog kon worden. Voorwaarde was wel dat de berm voldoende breed en gedraineerd moest zijn. Condities die in de loop der jaren overal zijn verdwenen door wegverbreding en asfaltering van de klinkerverhardingen. Boomwortels begonnen af te sterven, de groei kwam stil te staan.

De iepziekte gaf ten slotte de genadeslag, waarmee de iep als laanboom uit het landschap verdween, en daarmee een generaties oud karakteristiek wegbeeld. Veel wegbeheerders lieten het er niet bij zitten en begonnen te herplanten met door handelaren als iepziekte-resistent aangeboden iepenrassen. Een hachelijke onderneming omdat al snel ook deze bomen ziek werden. De hele herplant was op zich al merkwaardig omdat de verbrede verhardingen en versmalde bermen de groeiomstandigheden uitgesproken ongunstig hadden gemaakt. De wegbeheerders hadden ook kunnen besluiten om niet meer terug te planten in smalle bermen langs drukke wegen – wat voor Groningen was neergekomen op alle provinciale wegen onbeplant laten. Of alleen daar te planten waar een boom vol tot wasdom kan komen, dus op een brede berm op flinke afstand van het verkeer en met voldoende manoeuvreerruimte voor bermen en slootonderhoud – een situatie die zich langs de provinciale wegen vrijwel nergens voordoet.

Maar goed, we zijn van de natuur, dus er zal en moet een boom in. Na de misère met de iep keken de wegbeheerders naar andere soorten. Op de noordelijke klei levert dat weinig keuze op. De eik, beuk en het naaldhout vallen sowieso af. De linde zou kunnen, maar is niet echt een boom voor autowegen.

De populier leeft kort, heeft bij harde wind veel takverlies en vernielt op smalle bermen de verharding door wortelopdruk. Ook de abeel, een robuuste populierensoort, heeft deze laatste eigenschap maar kan met wat duurzame bermvoorzieningen een mooie beheerbare laanboom worden. Na wat plussen en minnen kwamen veel wegbeheerders uit op de es, een soort die het goed doet op de klei. Maar nu doet zich het vreemde voor dat de es als voorgekweekte laanboom op de klei niet vooruit te branden is. Geplant als struikplantsoen houdt hij de vaart er wel in, maar als jonge boom blijft hij tientallen jaren lang die harkerige kapstok van de kwekerij. Model en formaat schijnen de wegbeheerder niet te deren. De soort mag dan wat klein blijven, desnoods kwijnen, zolang hij niet dood gaat zijn we er blij mee. Gelukkig hebben zich ondertussen ook weer nieuwe iepziekte-resistente rassen aangediend. Deze vinden gretig aftrek nu de es blijkt tegen te vallen en deze ook nog eens last heeft van de epidemisch voorkomende essentaksterfte.

De nieuwe iepen doen het redelijk, alleen zijn de kroonvormen nog geen schim van die van de gracieuze oude Hollandse iep. Het zal duidelijk zijn dat zo langzamerhand de wegbeheerder door de bomen de laan niet meer ziet. Steeds meer wegbermen beginnen proefvelden voor boomsoorten en -rassen te worden, een netwerk van probeersels. Zo ontstaat een bonte verzameling van kleuren, vormen en maten, die we niet direct tot de streng klassieke laan kunnen rekenen. Het zal ook te maken hebben met de lessen van de natuurbescherming, de behoefte aan soortenrijkdom, aan biodiversiteit. Een daad van monumentale architectuur moet het hier tegen afleggen. Steeds vaker zien we dat gaten in éénsoortige lanen *sneaky* worden gedicht met een nieuw soortje.

Een voorbeeld van trial-and-error op lanengebied is de N996 tussen Middelstum en Loppersum. Hier is al het mogelijke gedaan

om de weg maar niet op een laan te laten lijken. Ooit, in een tijd waarin je de boerenkar vaker tegenkwam dan de auto, heerste hier de Hollandse iep. Nu raast het verkeer over de talrijke bochten langs scharrige, vreemd gesnoeide essen, die veel te dicht op de verharding staan. Hoe treurig is het om in de bloei van je leven je einde te vinden tegen een kwijnende boom die ook nog eens beroerd gesnoeid is?

Aanmerkelijk fleuriger staan de abelen langs de weg Adorp-Wierumerschouw erbij. Een rustige weg, die door de twee monumentale bomenrijen met recht een allée van allure genoemd kan worden. De bodemsituatie (voeding en doorwortelbaarheid) moet hier optimaal zijn, gezien de uitstekende conditie van de bomen op een beperkte bermbreedte. De abeel, de eik onder de populieren, is een geweldige laan- en stadsboom. Hij is windvast, kent geen ziekten en is een krachtige groeier. Bovendien doet hij het goed op zowel klei- als zandgrond.

De abelenlaan stond in de jaren zeventig nog even ter discussie. Welstandsambtenaren vroegen zich af of een laanbeplanting wel zo gepast was in het open stroomdal van het Reitdiep. Een vraag die in Groningen wel eens vaker gesteld zou mogen worden. De Groninger roemt naar buiten toe de open ruimten en vergezichten van het landschap, maar staat toe dat deze steeds meer verdicht worden door wegbeplantingen. Een onverschilligheid die de Friezen niet hebben. Bij hen blijft een vergezicht een vergezicht.

Gelukkig heeft de wegbeheerder van de N996 twee kilometer voor Loppersum de herplant van bomen opgegeven. Zo kunnen we blijven genieten van het open landschap van de Fivelboezem. ♦

Twee opvattingen van laanonderhoud. Op de voorgrond de onttakelde essen langs de N996. Op de achtergrond de zorgvuldig opgekroonde linden van de Laan van Nittersum, de oprijlaan van Stedum

Een onbeplant traject van de N996. Hier valt te genieten van de indrukwekkende ruimtelijkheid van het kleilandschap. Niet gehinderd door bermbeplanting is er vrij zicht op de dorpen en boerenerven

Kunstdruk en boekje in beperkte oplages

Vervagende herinneringen

Krin Rinsema verbeeldt in haar etsen onschuld, verlies en herinneringen. Werk van Rinsema is opgenomen in de vaste collectie van Museum Belvédère in Heerenveen.

Exclusief voor Noorderbreedte zijn 40 kunstdrukken gemaakt, genummerd en gesigneerd door de kunstenaar. De beeldmaat van de kunstdruk is 40 x 60 cm, de prijs € 125. Dit bedrag is inclusief een fraai Noorderbreedte-boekje met werk van Rinsema, dat in een oplage van 75 stuks verschijnt.

Bij de verkiezing van de BAS Grafiekprijs 2015 sleepte de beeldend kunstenares de publieksprijs in de wacht. Ook de jury loofde haar droge-naaldgrafiek: 'Het werk van Krin Rinsema is heel herkenbaar en toch verrast het keer op keer. Het is intens, poëtisch werk dat krachtig en tegelijkertijd vertederend is.'

Bestellen kan via stichting@noorderbreedte.nl. Afhalen kan op afspraak, bij Noorderbreedte in Groningen (Westerkade 2, (050) 314 19 56) of bij Galerie de Vis in Harlingen (Noorderhaven 40, (0517) 417 116). Daar is overigens permanent ook ander werk van Rinsema te zien. Betaling contant of op rekening NL28 INGB 0000 8889 09 van Noorderbreedte. Vermeld a.u.b. bij betaling 'Rinsema' en uw naam en adres.